

CƏLAL ƏLİYEV
BUDAQ BUDAQOV
KÖÇÜRƏN: HƏSƏN SƏFƏRİ

TÜRKLƏR,
ERMƏNİLƏR AZƏRBAYCANLILAR,
TARİXİ HƏQİQƏTİN
SOYQIRIMI

جلال على اف
بوداق بوداق اف
كۈچۈرن: حسن صفرى

تۇركلر، آذربایجانلىلار، ائرمەنلەر
تارىخى حقىقىن سوی قىرىمى

جلال علیرضا اوغلو على اف- دونيا شهرتلى عاليم:
بيولوق، سئلەكسياچى، گەنئىتىك. ٤٠٠-هـ قده ر علمى اثرين مؤلفىدیر.
بىر چوخ ائليت بوغدا سورتونون يارادىجىسىدیر. "آذربايغان گەنئىتىك
احتىاطىلارى" رئسپوبلىكا پروقرامىنinin رەھبىرىدیر. آذربايغان مىلى
علمىر آكادىمياسىنinin آكادىميكىدىر. رئسپوبلىكائىن اجتماعى- سىاسى
خادىمىدیر. مىلى مجلىسىن عضوودور. آذربايغان رئسپوبلىكائىنinin
پرئىزىدئنتى حىدر علېئۇين قارداشى و سىلاحداشىدیر.

بوداق عبدالعلى اوغلو بوداق اف- آذربايغان مىلى علمىر
آكادىمياسىنinin آكادىميكىدىر. جغرافيا علملى دوقتورو،
پروفېسسوردور. يوزلار علمى اثرين و اونلارجا مونوغرافيانىن
مؤلفىدیر.

٢٠٠١ - نجى ایل یانوارین ٢٩-دا فرانسا پرزیدنتتى ژاك

شیراک اولكە پارلامەنتتىنин "عثمانلى امپرياسىندا" ١٩١٥-نجى ایل ائرمى سوی قیرىمى حاققىندا" ١٨ یانوار تارىخلى قطعنامه سىنى تصديق ائتدى. بو حادىه توركىه حؤكمتى و حاكمىتتىن، او جمله دن توركىه ائرمىلرینين دىنى باشچىسى ٢-نجى مئسروپون دا حاقلى اعتراضينا سبب اولدو. پاتريyarخ ١٩١٥-نجى ايلده توركىه ائرمىلرینه قارشى سوی قیريم ادعاسىنى، يعنى اونلارین كوتلۇي شكىلده، قصدا قتلە يېتىرىلمە سى "فاكتىنى" قطعياً تكذىب ائتدى. آما آرتىق ايش-ايىشنى كېچمىشى. بعضى سىياسى لىدئىلرین و پارلامەنت خادىملىرىنин سىماسىندا فرانسا اوزونون ناتو اوزرە موتفقىنин، شرقى آوروپانىن اىرى دؤولتى اولان توركىه ايله موناسىبىتلرىنин كسىكىنلشمە سىنه رواج وئردى. معلوم اولدوغو كىمى، فرانسيزلارین بو عملى توركىه ده غضبلى اعتراض دالغالارىنин كوكىرە مە سىنه سبب اولدو. در حال فرانسيز شىركىتلرىنە قارشى اقتصادى سانكسىالار تطبق ائدىلدى. سؤال اولونور: بو غرضلى سىياسى آدىمدان فرانسيز خالقى نە قازاندى؟ بىر معنالى اولاراق هم اقتصادى، هم ده معنوى باخىمدان او دوزدو.

معلوم دور كى، آمرىكادا، اينگىلترە ده، آلمانىدا و يئر كوره سىنин بىر چوخ اولكە لرىنده اولدوغو كىمى، فرانسانىن دا اجتماعى حياتىندا ائرمىلر، ائرمى بورۇزا ئلىتىسى و ائرمى دىاسپورلارى مهم رول اويناييرلار. بورادا يوزلرلە ائرمى بىرلىكى، كەميتە سى و جمعىتى فعالىت گۈستىر. ائله تصور يارانىر كى، هم بۇتون دونيابا سېپە لنميش ائرمى دىاسپورلارينىن ملتچى نمايندە لرى، هم روسيا-مدب ائرمى دىاسپورلارينىن فعللارى، هم ده ائرمىستانداكى ائرمى سىياسى لىدئىلرinden اۇترو عثمانلى امپرياسىندا ائرمىلرین ١٩١٥-نجى ايل "سوی قیرىمى" بارە دە ميف بوگون بىر سира كونكرەت مسئلە لرین حياتا كېچىرىلمە سى اوچون واسيطە دىر.

ملتچىلىك انرژىسى و عنادكارلىق ھر بىر خالقىن تارىخىنده مثبت رول اويناماغا قادىردىر، آما بىر شرطى كى، بو انرژى خىرخواه مقصده يۈنلىلىسىن و باشقا خالقلارين ماراقلارينا خل كېرىمە سين. ائله ملتار وار كى، بو انرژى اونلارا چوخ واجبىر: خصوصىلە ده ملت معين تارىخى شرایطىن آسىلى او لاراق باشقا خالقلار طرفىندن "اوبي بىنئى لې راتريا" (گۈنوم خوش كېچن يېر وطندىر) آنلامىندا آنادان گلە كوسموپوليتىزم مىللارى كىمى ژئنتىك- مئنتىل خصوصىتلە مرکىلە شن آسيمېلىياسيا ايله اوز بە او ز قالاندا ملتچىلىك انرژىسى ضرورى اولور.

جنابلار! نظرینیزه چاتدیریریق کی، هر هانسی بیر اولکه ده سوی قیریمینین تؤره دیلمه سینی مذاکیره يه قویماق، اونو پسئودویوللا "ثبوت" يئتیره رک حکم چیخارماق هر هانسی بیر اولکه باشچیسینین و يا پارلامنتنین ایشى دئیلیدیر. بو، عالیملرین او جمله دن تاریخچیلرین، حقوق شناسلارین و دیگر علاقه دار متخصصلارین وظیفه سیدیر. بېرسيرا ياخین دئورون (۱۹۱۵) تاریخی فاكتلارينا استنادا بىلدیریك کی، سوی قیریمی تۈرتمىش ائرمیلر براعت قازاندیرماق، گوناھسیز تورکلری تقصیرکار سایماق، حتی بونونلا باغلى حۆكم چیخارماغانین اوزو ده يئنى بير تاریخی جنايدیر. افسوسلار اولسون کی، بو جنایته قوشولان باشقا دئولتلر ده واردیر.

جنابلار بير داها وورغولابیریق کی، سیاستدە سوی قیریمی پروبلئمی ايلە باغلى سهوه يول وئرمە بین اوزو ده نە و اختسا بو سوی قیریمی تۈرتمىشلارین عمللارینه برابرdir.

آذربایجان خالقى فرانسیزلارا، فرانسا مدنیتینه بؤیوک رغبتله ياناشىر. بىز بو اولکه ايلە هر طرفلى علاقه لرین اينكشافىندا ماراقلېيىق، اونلارلا دوستلوق ائتمك اىسته بېرىك، اونون پرئىزىئىتى ژاك شیراکى جدى سپاستچى ساييريق. بونا گۆرە ده اونون و فرانسا پارلامېنتى عضولرىنин بوراخىقلارى سیاسى و معنوی سهو بىزدە بؤیوک تأسف دوغورور.

خطپیرلاداق کی، سوی قیریمین- تاریخی حقیقتلرین آشكارلانماسى و حقوقى اساسلارلا ثبوت ائديلمە سى، مسئله سى ايلە دئولت خادىملارى و يا مامورلار دئىيل، تاریخچى عالىملر و دىگر موافق اختصاصچىلار مشغول اولمالىدیرلار.

خالقىمیز تورکل له ده ائرمیلر له ده ياخين قونشودور و اونا گۆرە ده بىز ۱۹۱۵-نجى ايلده عثمانلى ايمپرياسىندا تۈرە دىلمىش "ائرمى سوی قیریمی" مسئله سىنە مناسبت بىلدیرىمە يى اوزوموزه بورج ساييريق. بونون يالنىز دونيا خالقينا تاریخى حقیقتلرى چاتدیرماق و هر كسه ائرمى ملتچى تشكيلاتىنین ماركلى پلانلارينى آيدىن شكىلده آچىقلاماق مقصىدile ائدىرىك. بو گون ملتاراراسى موناسىبى سۈزىلە سپاسىلە قىزىشىدىرماق يوخ، سۈندۈرمك واختىدىر. بو گون قافقازدا و ياخين شرقده تۈكۈلەن قانلار بىس دىگىلمى؟ اگر فرانسا پرئىزىئىتى "سوی قیریم" حاققىندا آدى چكىلن قطعنامە نى راضىلاشىپسا، دئملى بورادا بير سبب وار، تقرىباً يوز ايل اۇنجه کى كىچمىشى قوردالاماق، تاریخى فاكتلارى آغلاسىغىماز درجه ده تحرىف ائدە رک ساختالاشدىرماق كىمە سە الوئرىشلىدىر.

"سوی قیریم" حاققىندا فرانسا قطعنامە سى دونيانىن يئتمىشدن چوخ اولکە سىينىدە فعالىت گؤسترە ن ائرمى دىاسپورلارينىن ملتچى مرکزلرىنین چوخ ايللىك مقصىد يۈنلۈ سعى لرىنин نتىجه سىدىر. بو ايللر عرضىنده آمئريكا كونگرە سى ده همين

مركز لرین آرامسىز هجوملارينا معروض قالماشىدىر. اونلار ھە دفعە موخاليف واريانتلاردا ائرمى "سوپېرىيمى"نىن لايھە لرينى تكليف ائدە رك، ۱۹۱۵- نجى ايلدە عثمانلى ئامپيرياسىندا ياشامىش "قدار توركلىرىن" موحاكىمه اولۇنماسىنى طلب ائدىرلر. بو گونه دك كونگرئس اساسلى آرقۇمئتىللە رد ائدىر. آمئركانىن دؤولت كاتىبىي جورج شولتس نمايندە لر پالاتاسىنин اسپىكىرى توomas نئيلە گۈندىرىيى ۱۹۸۵/۰۴/۰۳ - نجو ايل تارىخلى مكتوبوندا بير چوخ تارىخچىلارين گلدىيى ننتىجه لرە اساسلاناراق يازىردى: "توركىيە ۱۹۲۳- ۱۹۱۵- نجو ايللرده، گويا كى، مىلييون يارىم ائرمەنلىرىن "سوى قىرىمى" قوربانى اولدوغو حاقىيندا ايدئيا اويدورمادىر". بو مكتوبو آمئركانىن ۶۹ پروفېسسورو، عالىمى امضالامېشىدى. آمئركادا اوغورسوزلوقلا اوزلشن ائرمىنلى لوبييچىلارى كىچىك آسيادا يوز ايل اوش باش وئرمىش حدەن لرە گۈرە اينگىلتەرە پارلامېنтиنى، آلمانيا بوندىستاقىينا آراسى كىسىلمز هجوملارينى داها بؤيووك سعىلە داوام انتدېرىرلر.

ائرمى ملتچى ئىكسىرىيمىستارىينىن لىيئرلرى چوخ اىستە بېرىدىلر كى، فرانسا پارلانىتىننده قبول ائدىلمىش قطعنامە يە بنزىر سندلىرىن دىيگر اولكە لرین پارلامېنтиنىدە دە قبول ائدىلمە سى يولوندا زنجىرووارى رئاكسىيا نائل اولسونلار.

موعاصير توركىيە رئىپوبلىكاسى دۇنيوى، دموكراتىك، سىيولىل بىر اولكە دىر. بو دؤولت اولكە دە ياشابىان بوتون ملتلىرىن او جومله دن كوتلە لرین حقوقسوزلوغونا، مورتعج سلطان رژىمەنە اعتراض دالgasininen، ئىلە جە دە بېرىنچى دونيا مەحارىبە سىنە مغلوب اولموش توركىيە نى پارچالاماق، اونو خام مال منبعىنە چئۈرۈمك مقصىدى گۈدن آوروپانىن موستىملە چى دؤولتلىرىنە قارشى تورك وطنپور قوه لرینىن مبارىزە سى نتىجه سىنە يارانمىشىدىر.

عثمانلى ئامپيرياسىندا آز قالا يوز ايل اول باش وئرمىش حادىتە لرە عايد مسئلە نى بؤيووك دؤولتلىرىن پارلامېنلىرى سوپېرىيە سىنە قالدىرىماقلا ملتچى ائرمى تېلىغاتچىلارى پراكتىك اولاراق يېنى ملتلىراراسى يانغىن تۈرە دىر، تورك خالقىنى بو بؤيووك دؤولتلىرىن خالقلارى ايلە اوز- اوزە قويورلار. اصلىنده ايسە اونلار خىستىانلارى موسىمان خالقلارى اوزە رىنە قالدىرىرلار. اونسوز دا ۲۰۰۱- نجى ايلدە يېر كورە سىنەن موخاليف بولگە لریندە ۲۰۰- دن آرتىق گىزلى و آچىق ملتلىر آراسى مۇناقشە او جاغانىنا چئورىلمىش دونيا خالقلارينا بو لازىمىدىرىمى؟

آيدىنلىرى كى، يارالى قافقازان، ويران قالماش قاراباگدان، دىلەنچى وضعىتە دوشموش ائرمى رئىپوبلىكاسىندا، غىرى ثاپيت توركىيە كوردوستانىندا اوزاقدا اوز تەلوكە سىزلىكىنى و

فیر او انلیغینی تامین ائتمیش ائرمى ملتچى مرکزلرینه بو واجبىر و صرفه لیدىر.

بس سون ايللار دونيا چئورە سیندە معاصير دونيا ماتچىلیيىنده فعاللىغىن حقىقى، گىزله دىلن سېبلرى، اونلارين جىدى. جەدله گۈردوكلرى "سوی قیرىم" تئرمىنин دە كى، اساس معنا ندن عبارتىدىر؟ حساب ائديرىك كى، سېبلر بىر نىچە دىر. البتە كى ائرمى ملتچى فعاللارى امكان دوشۇكجه توركىيە نى آمئريكا و غربى آوروپادان اوزاقلاشدىرماقدىر. توركىيە آمئريكا، توركىيە غربى آوروپا مناسبتارينە، نە بىن باھاسينا اولورسا اولسۇن، ضربە ائنديرىمك نىتىنيدە دېرلر. آنچاق اساس سبب، هەچ شىبهه سىز كى، بىزىم اولكە مېزلە، آذربايغانلا باغلۇدىر و نئجە دېرلر، بوز داغىنин اوزىدە گۈرونن حىصصە سىدىر. مثل وار، دېرلر، اوغرۇ ئىلە باغيردى كى، دوغرونون باغرى يارىلدى. ايندى ائرمى ملتچى ائكسترئىمىستلىرى ھە وجھە بىزىم دوغما قاراباگىن اشغالىنىي قانۇنىشىدىرىمك آرزوسوندادىرلار.

ائرمى تىلىغاتچىلارينىن اساس مقصدى پوست سووئت مکانىندا اول قورباچووون، سونرا ايسە يېلتىسىنин روسيادا حاكمىتى دئوروندە يارانمىش الوئرىشلى شرایطىن، روسييا جمعىتىنيدە سىاسى و اقتصادى تىزىلدىن، درين بۇحراندان، ھە روس ، ھە دە دونيا سىاستىنин بىر چوخ آپارىجى قوه لرىنinin عادىجە معلوماتسىزلىغىندان،

تصادفىلىيىنдин و حقىقتىن اوزاق اولمالارىنдан استفادە ئىدە رك، چوخدان باش وئرمىش تارىخى حادىھ لرى دونيا اجتماعىيتىنە اوز بىلدىرىدىكلىرى كىمى سىرىماقلە اونلارى چاشىرماق و بونونلا دا اجتماعىيتىن دقتىنى داغلىق قاراباغ آذربايغانلارىندا، او جومله دن خوجالى شهرنده و اشغال ئىتىندا اولان دىگەر آذربايغان رايونلارىندا تۈرتىدىكلىرى قاتلى ائرمى جنايىتلارىندا يايىنديرماقدىر. بو اصىل سوی قیرىمى دئىيلمى؟! آيدىن دئىيل كى، فرانسا پرئىزىئنتى جناب ژاك شيراك ۱۸۳۱ - ۱۸۲۸ - نجى ايللاردىن باشلاياراق، جنوبى قافقاز و اؤن آسيا يايلاسىندا چوخلۇق تشكىل اودن آذربايغانلارىن دفعە لرلە اوز تارىخى تورپاقلارىندا كوتلە وى شكىلە كۈچورولمە يە، قووولماغا معروض قالدىقلارىنى نېيە نظردىن قاچىرىر. ۱۸۳۲ - ۱۸۷۸ ، ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ ، ۱۹۰۵ - ۱۹۰۷ ، ۱۹۲۰ - ۱۹۱۸ ، ۱۹۴۸ - ۱۹۵۳ و ۱۹۸۸ نجى ايللار دە بىلە اولموشدور.

۱۹۸۸ نجى ايلىن فئورالىندا ائرمىستىندا آذربايجانا قاچقىنلارين كوتلە وى آخىنى باشلاندى. ۲۳۰ مىندىن آرتىق آذربايغانلى، او جومله دن قادىنلار، اوشاقلار، قوجالار، عىليلار، خستە لر نسىل بە نسىل، اوز زحمتى، ئىلين ترى و امە يى ايلە ياراتدىقلارى ئوللىرى، املاكى، بىسلە دىكلىرى مال- قارانى ائرمى قان اىچىنلارينه قويوب تورپاغى ترک ائتدىلر. اهالىنин بىر حىصصە سى سرحدى كىچە رك ايراندا سىغىنلاجاق تاپدى. ائرمى سىلاحليلارى

مدافعە سىز انسانلارى آمانسىز جاسىنا غارت ائدىر، دؤйور، وحشىجه سينه اۇلدۇرۇرلار.

جانب فرانسیرلار، سىزىن بونلار حاققىندا معلوماتىنىز وارمى؟

بو، همين تورپاقلاردا - غربى ائرمەنستاندا، جنوبى قافقازدا، بوتون اۇن آسيا يايلاسىندا مين اىللە بويو يايىلمىش انسانلارا- آتوخدون ساكىنلە فارشى ائرمەنلىكى مەركىزى طرفىندەن چوخدان ايشلە نىب حاضىرلانتىمىش پلان اوزرە داۋاملى اولاقا ئاپارىلان انتىك تەمىزلە مە عملياتىنین تۈركىب حىصصەسى ايدى. او واختكى اتفاق حؤكمتى مىخائل قورباچۇوون سىماسىندا اىكى اوزلۇ سىاست يېرىدە رك ائرمەنلىك تۈرۈچۈلەرنى دىتكەلە دى. قانلى موناقشە آلوولاندى. بو گون آذربايغان اراضىسىنин بئىشە بىر حىصصەسى، او جو مله دن دوغما آذربايغان تورپااغى اولان و ۱۸۲۸ - نجى اىلدىن باشلايقاراق، روسيانىن ايشترىكى ايلە ایران و توركىيە دن گلمە ائرمەنلىك عانلە لرى كۈچورولۇن داغلىق قاراباغ دا اشغال آتىندايدىر. خاطىرلاداق كى، ۱۹۷۸ - نجى اىلده داغلىق قاراباغ ائرمەنلىرى اىلك دفعە ايراندان كۈچە رك داغلىق قاراغادا يېرىلشمىش اجداللارىنىن شرفينە آبىدە اوجالتمىشلار. ۱۹۹۱ - نجى اىلده همين آبىدە اونلارىن اۇزىلرى طرفىندە حىاسىز جاسىنا داغىدileمىشىدەر. آنچاق همين آبىدە نىن فوتوشكىللارى موختليف ائنسكلوپېدىيالاردا و نشرلەرde

ساخلانلىمىشىدەر. مگر بو ايناندىرىجى فاكت دئىيلەمە كى، ائرمەنلى داغلىق قاراباغ اراضىسىنە گەمىشلەر و اونلار اۇزىلرى ده بونو چوخ گۆزە ل بىلىرلەر؟ خاطىرلاتماق يېرىنە دوشىرى كى، حله سووئت اتفاقى داغىلانا قده ر ائرمەنلىر اۇز رئسپوبلېكىلەرنىدا باشقا ملتلىرىن نمايندە لرىنى (تورك، كورد، روس و سايىر) تمامىلە سىخىشىدىرىپ چىخاراراق، يوز فايىز مونوائتىك دؤولەت ياراتمىشىدەلار. اونلار جنوبى قافقارىن يېرلى اهالىسى اولان آذربايغانلەرنى سىخىشىدىرىپ چىخارماق پلانىنى و مەتكىي ايدئىلارىنى حىاتا كېچىرمك اوچون سووئت IKP مرکزى كەميتە نىن سىاسى بورو سونداكى ھاوا دارلارىنىن (ميكويان، بېرىپا و باشقۇلارى) آرخالانمىشلار. ۱۹۵۳ - ۱۹۴۸ - نجو اىللىرده سووئت اتفاقى ناظيرلەر سووئتىنин اى. و. استالىنин امضاسى ايلە تصدىقلەميش قرارىينا اساساً ۱۰۰ مين آذربايغانلى ائرمەنستانين داغلىق رايونلارىندان آذربايغانىن مالىياريا يايىلمىش قىزمار اقلىمى اولان كور-آراز اووالىغىنا كۈچورولموشدور. ۴۰۸۳ سايلى فرمان بنلە آدلانىر: " آذربايغان ملتىنдин اولان كولخوزچۇلارىن و دىيگر آذربايغانلۇ اهالىنىن ائرمەنستان سوسىيالىست رئسپوبلېكاسىندا آذربايغان سوسىيالىست رئسپوبلېكاسىنinin كور- آراز اووالىغىنا كۈچورولمه سى بارە دە" بو آكت دؤولەت سوپىيە سىنده، استالىن رژيمىنە خاص قىدارلىقلا حىاتا كېچىرىلمىشىدەر. فاكتىكى اولاقا بۇ، سووئت وطنداشىنин اۇز حۇكمتى طرفىندەن اۇز تارىخى

تورپاقلارىندان دئپورتاسىياسى ايدى. سووئت رەھىرىنин اينسانلىقدان كىنار بو آكتىنا وئريلميش سياسى قىمت " ۱۹۵۳ - ۱۹۴۸ - نجو ايللارده آذربايغانلىلارين ائرمەنستان سوسىالىست رئسپوبليكاسى اراضىسىنده كى تارىخى- انتىك تورپاقلارىندان كوتله وى صورتىدە دئپورتاسىياسى حاققىندا" آذربايغان رئسپوبليكاسىنین پرئىزىدەننى حىدر علبيئوين ۱۸ دئكابر ۱۹۹۷ - نجى ايل تارىخى فرمانىندا اوز عكسينى تاپىر.

يئرى گلمىشken قىد اىدك كى، ۱۹۳۵ - نجى اىلدىن باشلاياراتق ائرمى مانچى انكىستئمىستىرى كوتله وى شكىلde هم خريطه لرده، هم ده ۱۹۲۰- ۱۹۱۷- نجى ايللارده اشغال اولمۇش كۆكلو آذربايغان تورپاقلارىندا تورك- آذربايغان منشالى جغرافى آدلارين دىيشىدىرىلەمە سىنه باشلادىلار. بوتۇلوكدە اىروان، ناخچىوان، قاراباغ خانلىقلارى اراضىسىنده ۱۵ مىن آذربايغان منشالى جغرافى آد "توبونىم سوی قىرىمینا" معروض قالدى. ائرمەنلەر طرفىنندن آدلارى ماڭرو- مۇزو- مېڭروتوبونىملەrin بۇيۈك حىصصە سى ۱۹- ۲۰- نجى عصرلارده موختلف اوللە لرده يايىلمامىش خيطە لرده، تارىخى- جغرافى ادبىاتلاردا، رسمي سندلەرde ساخلانىمىشىدەر.

سون بىر نئچە اون ايللىكلەرde آذربايغان خالقى اوز قدىم تارىخى وطنىنин طبىعى ۋۇتلۇرىن بۇيۈك حىصصە سىندىن- تورپاقلارىدان، يئرآللى ۋۇتلۇرىن، سو احتىطلاپلارىندان، بىتكى و

حيوانات عالمىندن، تورپاقلارىدان، دوزنلىكىلەرden، بىر سۆزلە، بۇتونلوكلە اوغا مخصوص اولان بىوسفتىر انلەمئنلىرىندن محروم اولموشدور. بونلارلا ياناشى مېنلەرle آذربايغانلى يېنى موحىطىدە اوز دوغما تورپاغىندا فورمالاشمىش تكرارسىز عادت- عنعنه لرىنى، مدنىيتىنى، معنۇى دىگرلىنى، او جوملە دن فولكلورونو، خالق موسىقىسىنى، ماھنېلارىنى ھابئلە قدىم صنعتكارلىق خصوصىتلىرىنى و سايىھ سىنى ايتىرمك تەلەوكە سى قارشىسىندا قالماشىدەر.

II

٢٠٠١ - نجى ایل آپرئلين ٢١ - ده موسکوانین معلوم

"نئزاویسمایا قازئتاً" ، ٢٥ - ده ایسه روسیا قزئی "کوممئرسانت" موافق اولاقاق "موفقیتیز و مؤقعيتیز مؤقع" و " عثمانلى ایمپئریاسیندا باش وئرمیش ائرمىنی سوی قیریمی ٨٦ ایل سونرا اعتیراف ائدیلیر" باشلىقلی يازى درج ائتدیلر. سفارشله يازىلدىغى آشكار حیس اولۇنان دايىز تەكىيە لى هەمین اوزدن ايراق مقالە لىرىن دە گۈرونور كى، ائرمىلرین مسكونلاشىدigi بوتون اولكە لىرde (بىر داها خاطىرلادق كى، كچمىش ائرمىستان سوسيالىست روسيوبليكا سينين حدودلاريندان كناردا ايندى ٥ ميليونا قده ر ائرمىن ياشايىر) بو اولكە لرىن پارلامېنت و حۆكمەتلىرىنى، اجتماعىيتىنى و وطنداشلارىنى توركىيە رئسيپوبليكا سينى ميليونلارلا وطنداشىنا، فاكتىكى اولاقاق بوتون تورك خالقىنا قارشى بېھنەن و شر كامپانىياسينا قوشماق اوچون ائرمىن ملتچى مرکز و كمیته لرى طرفىندىن فعل، آردىجىل، مقصد يۈنلۈ تبلىغات ايشى آپارىللىر.

آننى توركىيە كامپانىياسينين حركتۈرىجى مئخانىزمى ائرمىن لوبيچىلارينين حىاسىزلىيغى، يالانچىلىيغى، اونلارين كىنلە دولو ملتچىلىك انرژىسى، آوروپا پارلامېنترىنده و آمریكا كونقرئىسىنده

مۈوجود اولان ائرمىن تعصىلو آداملارين ساي چوخلوغودور. اوصوللۇ؟ نە واختسا وولتىرىن افادە ائتىكىي، عصرلارين سيناغىندان چىخىميش كلاسىك اوصولدور: "اویدورون، اویدورون، - هر حالدا نسە قالاجاق".

مقدىلر؟ اونلار آشكاردىر. هم ده طبىعى كى، صىرف منعىت گۇن دەن ھەف وار: ١٩٢٠ - ١٩١٤ - نجى ايللارده شرقى آنادولودا- بوتون دونيانىن حرب ماشىنى ايله دؤيوشنى عثمانلى او ردوسونون آرخا جبهە سينىدە ائله ائرمىلرین اوزىزلىرىنى خيانىتى او زوندن باشلانمىش وطنداش محارىيە سينىدە كى "اينسان طلفاتىنا" گۈره پۇل تضمىناتى آماق.

لياقت و عدالت حىسىنى اوجا توتنان اونلارلا شرقشوناس، تارىخچى، ائتنوقراف عاليمىن سيماسىندا تارىخ علمى چوخدان ثبوت ائتمىشىدیر كى، ١٩٢٠ - ١٩١٤ - نجى ايللارده ائكسىترەميسىت ائرمى داشناك باشچىلارينين دؤيوشنى و "اولومجول خستە" اولان عثمانلى ایمپئریاسىنین آرخا جبهە سينىدە وطنداش محارىيە سى تۈرتمە سينىدە اصلىنده نە باش وئرمىشىدیر؟ بونو خاطىرلاتماق اوچون قىسىما بىر تارىخى ائكسىكورس ائدە كى.

١٩١٤ - نجو ايلده بىرينجى دونيا محارىيە سى زامانى جنوبى قافقاز جبهە سينىدە تورك او ردوسو بۇيۈك ايتکىلار وئرىدى. وضعىتى داخىلى دوشمنلار- روسىانىن متفقىرى اولان توركىيە

ئەرمىنلىرى داھا دا آغىرلاشىرىدىلار. روس ائمپراطورو ۲- نجى نىكولاى طرفىندن توركىيە ائرمنىلارينه وئىلىميش رسمى وعدى تصديقىه يىن معلوم سېبىن گۇسترىلىرى كى، شرقى آنادولودا ائرمنى دئولتى يارادا جاق و ايروان قوبىئرニياسى اونا بىرلاشىرىلە جك.

۱۹۱۴ - نجو ايلين فئورالىندا ملتچى ائرمنى پارتىياسى

"داشناكسوتون"ون ائمىسسارلارينين قىزىشىرىدىقلارى زيتون اياڭتىنин ائرمنىلار عثمانلى اوردوسونا اعتىراض ائتدىلار. محاريبە باشلاياندان سونرا بوتون شرقى آنادولودا ائرمنى سىلاحلى دسته لرى فعالىتتە باشلادى. داشناك باشچىلارى ائله گومان ائتىرىدىلر كى، حرbi عملياتلارين گىتىدىكى قىزغىن بىر واختدا ائرمنىلارين عصىيانى روسيانىن شرقى آنادولونو الله كىچىرمە سىنى آسانلاشىرىداجاق. شرقى آنادولونون تورك كندلىرى مدافعە سىز قالماشىدى. تئخىكى حسابلامالارا گۆرە، سايى يوز مىنە چاتان ائرمنى قولدورلارى دىنچ اهالىيە هجوم ائتمىشلار. اونلار تئررور آكتىلارى حىاتا كىچىرىر، كوممونىكاسىيالارى داغىدىر، كۆرپولرى پارتىلارى، آرخا جبهە دە تۈركلە قارشى فاكتىكى اولاراق روس اوردوسونون حىصصە لرى كىيمى موبارىزە آپارىرىدىلار. تورك حؤكمتى مجبورىت قارشىسىندا قالاراق، بىر دىويزبىيانى روس- تورك جبهە سىنдин چىخارىپ ائرمنى تەلوكە سىنى آرادان قالدىرىماق اوچون آرخا جبهە يە گۈندرى. ۱۹۱۵ - نجى ايلين مارت آيىندا توركىيە نىن وان اياڭتىنده ائرمنىلار

عصىيان قالدىرىدىلار. ائرمنى تئررورچولارى وان شهرىنى الله كىچىرە رك ۳۰۰۰- دن چوخ توركو قتلە يېتىرىدىلار. بىتلىس اىالتى دە واندا تۈرە دىلمىش و حشىلييكلەلە اوزلشدى.

"توركىيە دە ائرمنىلارين آزاد اولۇنماسىنین قارشىسىنما مقصىد قوييان، آرتىق عصرىن دۈرددە بىرى قىدە ر قاتلى بىل كىچن «قىنچاق» سوسىيال- دئمۆكراتىك كومىتە سى اينىيىكى سىياسى حادىنە لرىن تأثيرى ايلە تاور داغلارىندان، ائرمنىستان حەدودلارىندان آشاغى ئىنib دئپىوش ميدانىنا چىخىر. عثمانلىلارى قاندا بوغماق اوچون موحاريبە و اينقلاب شىپۇرونۇ چالىر.

ئەرمىن ملتىنinin وارلىغىنinin شىبەھە آلتىندا قويولدوغۇ بو بئپىوش موبارىزە دە «قىنچاق» كەمەتى سى و بوتون ائرمنى ملتى هامىلىقلا اوز مادى و معنوى گوجونو توپلايا جاق، اينقلاب قلىنجىنى سىيراراق دونيا موحاريبە سىنە قوشۇلا جاقدى.

اوچىل ايتقاقي (آنتانتا)، خصوصىلە دە روسىيالى دئپىوش قارداشلار يەمىز اوز مەتقىلىرى ايلە قارشىلىقلى فعالىت گۇسترىب، بوتون سىياسى و انقلابى ايمكانلارىنى ائرمنىستاندا و كىلىكىيادا، قافقازاردا و آذربايغاندا قطعى غلبە يە يېزىلە جىڭلەر.

بئله ليكە، ايره لى، يولاشلار، ايش باشىنا! ائرمىلىرىن
ايندى و ابى ياشاماسى اوچون بىزى محو ائدە بىلە جك اۇلومە
قارشى اۇلۇم ساچاق!
پاريس، ۱۹۱۴ - نجو ايل. «قىنچاق» سوسىيال- دئموکرات
كومىتە سىنىن قرارگاهى».

**بىرىنجى بونيا موھارىبە سىنىن اوللىرىندە
قىنچاقلار طرفىنەن درج اندىلمىش چاغىرىش.**

۱۹۱۶ - نجى ايلين آپرئەل آبىنداكى روس اوردوسو
اۆزلىرىنى "عصيانچى دستە لر" آدلاندىريلان ائرمىنى قولدورلارى ايلە
بىرلىكده شرقى آنادولۇنۇن بؤيوك بىر حىصصە سىنى- تراپزون،
ارضروم، بىتلیس و باشقماشلىرى اشغال انتدى. نتىجە دە تەخىنما ۱
مىليونا قىدەر تۈرك اۆز يورىد يوواسىندان دىرىگىن دوشدو.
وانىن ائرمىنى دستە لرى طرفىنەن اشغالىندان سونرا،
۱۹۱۵ - نجى ايلين آپرئەللىدە تۈرك حۇكمىتى روس اوردوسونو
ائرمىنى سىلاحلى دستە لرىنىن كۆمە يىندىن محروم ائتمك مقصىدile
ائرمىلىرىن هەمین اراضىلىرىن كۈچۈرۈلمە سى حاققىندا قرار قبول
اىتدى. ۱۹۱۷ - نجى اىلە روسىيادا انقلاب باش وئرىدى. ائرمىنى حربى

حىصصە لرى استىنا اولماقلا روس اوردوسو شرقى آنادولۇنۇ تۈرك
ائتمە يە باشلادى. ۱۹۱۸ - نجى ايلين آپرئەل آبىندا قەرەتەر ارزىنچان،
تراپزون، ارضروم، قارص و وان آزاد ئىدىلى. روس اوردوسونون
شرقى آنادولۇنۇ تۈرك انتدېيى و تۈرك اوردوسونون اورايا داخل
اولدوغۇ بىر مەتىدە يارانمىش قارىشىقىلىقىدان استفادە ئىدىن ائرمىنى
داشناقلارى مسلمان اھالىسىنى كوتلە وى صورتىدە قىرماغا
باشلادىلار. بؤيوك بىر اراضى ویران ئىدىلى. روس اوردوسونون
سىلاحلارىنىڭ اكثەر حىصصە سى ائرمىلىرىن ئىنە كېچمىشىدى. اونلار
ھەر واسىطە ايلە روس عسگەرلەرنىن سىلاحلارى دىگر- دىگە زىنە الدە
ائتمە يە چالىشىدிலار. تارىخىدە اىلك دفعە اولاراق سىياسى رەبىرلىرى
روس اوردوسونون تۈرك انتدېيى شرقى آنادولۇ تۈرپاقلارىنىدا،
روسىيانيں ترکىيىنە كى اىروان قوبئرنيياسى دا داخل اولماقلا، ائرمىنى
دۇولتى (رئىپوبلىكاسى) قوردولار.

تۈرك اوردوسونون بو اراضىلاره داخل اولماسى ايلە
ائرمىنى قولدور دستە لرى قارشىسىنا چىخان تۈرك- آذربایجانلى كىد
و شهرلىرىنى ویران قوياراق، جنوبى قافقازا دوغرو قاچماغا
باشلادىلار. تىكىچە ارضرومدا ۸ مىندىن چوخ تۈرك قىتلە يېتىرىلىدى.
آشاغىداكى فاكتلار آمئريكا عاليملرى ج. ماككارتى و ك.
ماككارتىنىن تارىخى سىنلاره اساسلانان كتابىندان ("تۈرك و
ائرمىلىر"، باكى، ۱۹۹۶) گۇتۇرولموشدور.

بو تاریخچی- شرقشوناسلار یازیردیلار: "سوی قیریم باش و ئەریبمی؟ عثمانلیلارین فعالیتینی ایزلە يرکن ایناماق چتىندير كى، سوی قیریم حاقدا امر مۇوجود اولموشدور. بىن نە اوچۇن ایستانبول و ایزmirde ياشایان اون مینىلە ئەرمىنی سوی قیریما معروض قالماشىدىرى؟" (ص. ٦٨) سونرا داوم ائدیرلر: "شرقى آنادولودا تورك حۆكمتى طرفىندىن تشکىل اولونموش سوی قیریم اولمامىشىدىرى" (ص. ٧٣).

بو مسئله نى تدقىق ائدن تاریخچىلرین گلدييى عمومى نتيجه بنله دىر: وطنداش محاربىه سى ايللارينde شرقى آنادولودا دؤيوش عملىاتلارى گىنن اراضىلردىن ٦٠٠-٧٠٠ مىن ئەرمىن دئپورتاسىيا اولونموشدو، اونلارдан تخمىنأ ٣٠٠-٣٥٠ مىن نفر طلف اولموش، همین واخت ٢/٥ مىليون تورك، كورد، آذربایجانلى قتلە يېتىرىلەمىشىدىرى.

ماراقلېدىر كى، بو فاكتلار پارىسىدە ئەرمىن نىماينىدە ھېتىنин باشچىسى پوقوس نوبار طرفىندىن فرانسا خاريجى ايشلار ناطيرىنە تقديم ئىدىلەن ١٩١٨ - نجى ايل ١١ دئكابر تارىخلى مكتوبدا گؤسترىلىن فاكتلارلا اوست- اوستە دوشور (باخ: ج. مالۋىل. ١٩٩٥ - نجى ايل ئەرمىن فاجىعە سى ١٩٩٠، ص. ٦٤)

شرقى آنادولودا تورك اوردوسونون حملە سىندىن قورخوب قاچمىش ئەرمىن ملتچى دستە لرى آذربایجاندا اۆز و حشىلىكلىرىنى، قان

ايچنلىبىنى داوم ائتىرىمىشىدىلر. تكجه اىروان قوبئرنياسى ايلە قونشو اولان آذربایجانىن زنگە زور ماھالىندا ١١٥ كند داغىدىلەمىش، ويران ئەدىلىميش، ٣٢٧٦ نفر كىشى، ٣٢٧٦ نفر قادىن، ٢١٩٦ نفر اوشاق قتلە يېتىرىلەمىشىدىر (آذربایجان مرکزى دؤولت آرخىوی، ف. ٩٧٠، ص. ١، اى. ١٦١، ص. ٩-١).

جناب فرانسا پرئىزىدەنتى! لوطفا دقت اندىن ١٩٢٠-
١٩١٤ - نجى ايللارده ٢/٥ مىليون تورك، آذربایجانلى و كورد اهالىسى ئەرمىنلر طرفىندىن اولدۇرۇلۇمۇشدور!

بو رقم اويدورما، احتىمال رقمى دېبىل، بوتون دونيادا چوخدان معلوم اولان فاكتىدىر. توركىيە آرخىويندە كى رسمي دؤولت سندلرى واسطە سى ايلە تثبت اولونموش، خاريجى عالىملارين تدقىقاتلارى نتيجه سىندە تاريخ يازىلەمىشىدىر. لاكىن ندىسە، آوروپادا، غرب يارىم كوره سىندە بو اينسان طلفاتلارينا، تورك خالقىنин بو بؤيوک ايتکىلىرىنە گۈرە هەچ كىم كەدە ر لىپ تاسفلەمەر. هەچ كىم بو اينسان ايتکىلىرىنە گۈرە ئەرمىنلردىن، غربىن، روسيادان "پول تضمىناتى" اىستە مىر. فاشىزمىن دەشتلىرىنى ياشامىش آوروپا خالقلارينىن اوززونون بلکە دە داها بؤيوک و دراماتىك فاجىعە لرى وار. اونا گۈرە دە باشقۇا خالقلارين، ايندىكى حالدا ايسە تورك خالقىنин تارىخى (محض تارىخى!) پروبلىئملەرنە قارشى اونلارين بىگانە لىبىنى باشا دوشىمك اوЛАر.

بئله لیکله بوتون دونیانین بیلیبی کیمی، ائرمیستانین اوزوندە و آذربایجانین داغلیق قاراباغ اراضیسیندە ائرمیلرین دیلنچی وضعیتىدە ياشادىغىنى بو آندا ياغلى آمریكا و آوروپا يئمکلریندن هارىنلامىش بىر اووج توخ، زنگىن ائرمى ملتچىسى بوتون دونیانى آياغا قالدىرىپ، دؤولت باشچىلارى و پارلامېنتر واسطه سىلە عالمه جار چىمك اىستە بىر كى، "ايىسانلار، بىلەن و آگاه اولۇن، ۱۹۱۷- ۱۹۱۵- نجى اىللارده تورکلر مقصىد يۈنلۈ شكىلە ائرمى خالقىنى محو ائتمىشلار!"

تكرار اندىرىك كى، بو جور تارىخچى، ساختاكارلىقلار دولو يالان و بؤھتانلارى يايماقدا اساس مقصىد اصليندە آذربایجان تورپاقلارى اولان داغلیق قاراباغين ايشغالىنى قانونىلىشىدىرىمكدىر. تكذىب اولونماز آرخيو ماتئراللارى مۇوجوددور كى، داغلیق قاراباغ (اونون تورپاغى، مئشە لرى، درە لرى، داغلارى، وادىلرى، طبىعى ثروتلارى، چايلارى، گۈللرى، بولاقلارى و ساير) هەنچ واخت ائرمىلارين اجدادلارينا مخصوص اولمامىشىدىر. بورا اوزون اىللار داوم ائدن عثمانلى- ایران محارىبە لرى دؤورىنده ائرمى قاچقىنلارى اوچون يالنىز خىلاسكار، قوناقپۇر سىغىناجاق يئرى، بلى، سىغىناجاق يئرى اولموشدور. ۱۷۲۷- ۱۵۹۳ و ۱۷۴۷- نجى اىللارده داغلیق قاراباغ توركىيە طرفىندە توتولوقدان سونرا بو ولايتىن اهaisىنەن آلينان وئرگىلەرنى دقيق جمعىنى بىلمك اوچون سياھىبىا آلما

آپارىلمىشىدىر. بو سندلر توركىيە نىن آرخىيوبىنە ساخلانلىلر، اونلار نشر اولونموشدور. ۱۸۲۳- نجو اىلە روسيا دا قاراباغ اىالتلارين اطرافلى تصویرىنى وئرمىشىدىر. بو بارە دە معلوماتلار حە ۱۹- نجو عصردە درج ائدileمىشىدىر. نە معلوم تورك نە دە روس سندلریندە ائرمىلرین آدى عمومىتىلە خاطىرلەنمىر. سندلرده بوتون "مسلمان اولمايان" اهالىنى عمومىلىشىرى رك "خرىستيان" كىمى قىدە آلمىشلار. اونلارلا مقايىسە دە داغلیق قاراباغين مۇسلمان اهالىسى مطلق چوخلوق تشكىل ائدىر.

III

ائرمینیلرین "های" (ائتنونیم) آدینین اوزو تصدیق ائدیر کی، "تورکیه ائرمینیستانی" دئیبلن اراضى اون آسيا يايلاسی، اونون شرق، غرب و جنوب حیصصه لرى بو خالقین تاریخی وطنی دئیبل. شرقشوناسلارا ياخشى معلومدور کی، حله ائرادان اول ۱۲-۱۷ نجی عصرلرده بو اراضىنین داغلىق اراضىلرینde کۆچرى ایران دىللە طايفالار، مونبىت وادىلرده، سووارىلان دوزنلىك تورپاقلاردا ايسه سونرا ائرادان اول ۱۷-نجى عصردە ائركن قولدارلیق دؤولتى ياراتمىش هئت طايفالارى و قروپلارى ياشامىشلار. بو دؤولتىن داها سونرا كىچىك كىيازلىقلارا پارچالاندىغى دا تاریخە معلومدور. ميلاددان قاباق ۹-نجو عصردە وان گۇلو ساحىللارينde پايتاختى توشپا اولان ايرى وان چارلىغى (اورارتۇ دؤولتى) يارانمىشىدیر. اون آسيا دئورون ان گوجلو دؤولتى اولان اورارتۇ ميلاددان قاباق ۶-نجى عصره قده ر ياشايا بىلدى. اورارتۇلار اۆزىزلىنى بىيانى (يا خود Biaini) آدلاندىرىدىلار. اورارتۇلارين دىلى ميلاددان اول ۱۳-۱۴ نجى عصردە قدیم مئسۇپوتامبىدا مىتنانى آدلى دئولت قورموش ھوررىلرین دىلینه چوخ ياخىن ايدى.

بو ياخىنلاردا شرقشوناس- دىلچىلر قدیم اورارتۇ مىخى يازى متىلرینين چوخ حیصصه سىنى آچماغا موفق اولموشلار. بو

گون ھامىيە معلوم اولان فاكتىدير کى، ھم ده اورارتۇلار قدیم تورک دىلینين اورال- آلتاي شىوه سىنده دانىشمىشلار، يعنى اونلار آسيادان داها دقىقى، آلتاي و سىبىردن گلمىش طايفالارين تۈرە مە لرى اولموشلار. عالىملار تصديقە بىرلر کى، ھوررى- آورارتۇ دىلینين قورو لوشۇ ايله قدیم ائرمىن دىلینين قورو لوشۇ آراسىندا هئچ بىر بنزه بىش يوخدور. سونونجوسو ھىند- اوروبا اصلىنە منصب اولدوغو حالدا، ھوررى و اورارتۇ دىللەر بىتون تورک دىللەر كىمىي ايلتىصاقى دىللىدىر. بو دىلە سۋئ دوزلىتمە كۆكە شكىلچى آرتىرماق يولو ايله باش وئىر. شرقى آنادولودا آشكار اندىلمىش قايا اوستو يازى و رقملىرىن خاراكتېرى اوصلوبونا گورە شرقى آذربایجاندا- قوبوستاندا، ھابئلە سىبىر دە تاپىلمىش آنالوقلارلا تام عىنىدىر و بو، ھوررى- اورارتۇلارين آسيا منشائىنى بىر داها تصدیق ائدە رك، اونلارين ھاي- ائرمىنلەر قو ھوملو غونو استىشا ائدیر.

تارىخچىلرین فيكتىرەن، ھمچىن شرقى آنادولودا، سورىيە و ايراندا تاپىلمىش چوخسايلى قايا اوستو يازىلارдан و ائلە جە دە قدیم يونان يازىلى مأخذلىرىنندن آيدىن اولور کى، ھاي طايفالارى (داها دوغروسو، اونلارين اولو اجدادلارى) نىچە- نىچە طايfalانى اۆزۈندە جىعلشىرىپ، اورارتۇ دؤولتىنین اراضىلرینە ميلاددان قاباق ۶-نجى عصردە تئز اولماياراق، يعنى اۇنچە ايرانلىلارين طايفالارى، سونرا قارا دىنizين شىمال ساحىللارينden گەن كۆچرى سكىفلەر باسقىنلارين

تۇركلار، آذربایجانلیلار، ائرمەنلەر- تارىخى حقىقىن سوی قىرىمى
نتىجە سىنده اورارتۇ دۇولتىنин داغىلىماسىندان سونرا گلېپ چىخمىشلار. آيدىن دىر كى، ھايىلارين اجدادلارى اورال- آلتاي قروپونا منسوب تورك دىلىنده دانىشان يېزلى ھوررى و اورارتولارين ياشادىغى اراضىلەر گۈيىن دوشە بىلمىزدىلر.

يالنىز منطىقلە احتىمال ائتمك او لار كى، ھاي طايفالارينين آدلارى دؤبۈشچو بېرلشمە لرى حالىندا سكىفرە قوشولوب، اورارتولارين آرتىق تىزولە اوغرامىش يوكسک سىيولىزلىسىانى داغىيتىماقدا و تالان ائتمىكده ياد ائللىلرە كۆمك گۆستەرمىشلار. كۆچرى سكىفلەر وارلى وان چارلىغىنا هجوم ائدب اورانى ويران قويدوقدان سونرا الده ائتىدىكلىرى غنىمەتى دوغما تورپاقلارينا. فارانىزىن شىمالىنداكى يووشانلى چۈللەر، اۆز كۆچرى حبات طرزلىنى داوام ائتىدىرمە يە گىتدىلر. بوندان سونرا ايسە كۆچريلىيە او قەدەر دە مىلى او لمىيان ھايىلار مىلددان قاباق ٥٩٣- نجو اىلە قىdim آذربایجان دۇولتى اولان مىدىيا اىشغال و تالان ائتمىش بىركلە اورارتۇ تورپاقلاريندا مسكونلاشماقдан، البتە واز كىچە بىلمىزدىلر. نىچە دئىرلەر "مقدس يېر بوش قالماز". تارىخىن او سرت، آمانسىز چاغلاريندا بونتون دونىدا اوزگە تورپاقلارينا صلح مaramلى دوستلىق سفرينه گىتىمك دب دئىيىلدى. گلن يالنىز تالانا، غارتە، مال- مولك، قول، ياشابىش شرايطي الله كىچىرمە يە، قازانماغا گلىرىدى. زنگىن، چىچكە نز قولدارلىق دۇولتى او رارتويىا گلينجە ايسە، هەنج شىبهه سىز،

بو دؤولت ائرادان قاباق ٦-٧-نجى عصىلرده كى، يوكسک مەدىنەتىنە گۈرە دايىم قونشۇلارينىن و اوزاق ياد ائللىلرین زوراکىلىغا آرخالاتاراق او دىماغا چالىشدىقلارى ياغلى تىكە يىدى. ياخىن و اوزاق تارىخىدە بونون نمونە لرى اىستە نىلەن قەدە ردىر.

اوچ مىن ايل بوندان اولكى او اوزاق دۇورلارده اينسانلار، طايفالار، دۇولتلر آراسىنداكى مناسبتىلەرde محارىبە لر، هجوملار، قتللار، زوراکىلىقلار، اىشغاللار و دىگەر قدارلىقلار نرمال سايىلىرىدى. بو حقىقت ايندى ھامى اوچون آيدىندير. آما گونشىن داها قىزماز، اينسانلارين داها قاينار تەمپرەمنىتلى اولدوغو شرقە، جنوب اولكە لرىنده، آسيادا، قافقازاردا بوتون بو صادالانان جەتلر ھمىشە، ايندىنин اۆزۈندە دە ان سرت، چوخ زامان ايسە فاجعە وى شكىلە تظاهرور ائتمىشىدىر. طبىعى كى، اون آسيا يايلاسىنин و كىچىك آسيايىنин شرقىنده كوتلە وى مهاجرت ائتمىش دىرى باش و اۆزۈرلەنەن باشقا هەنج بىر ملتى سئومە يەن گلمە ھايىلار طبىعى "كىسئنوفوب" مەننالىتىنلىرى ايلە بورادا ياشابىان يېزلى ھوررى اھالىسى، ائلە جە دە كۆچرى و يارىم كۆچرى ايراندىلى پروتوکورد طايفالارى اوچون ھمىشە قىيىقلاندىرىيچى دوشمن عنصورو اولموش، بونون دا مقابلىنده شرقى آنادولونون كوردلرى ھاي- ائرمەنلەrin سونراكى حياتى و طالعىنده او بىئىكتىي منفى رول اوينامىشىدىر.

آیدیندیر کى، اورارتۇ دؤولتى اولجە ایرانلىلار، سونرا ايسه سكىفلر طرفىندن دارماداغىن ئىدىلييى تىقىرىدە دە آتوختۇن ھوررى- اورارتۇ اھالىسى يېڭى اوزوندن تام سىلىنىپ گىنە بىلمىزدى. بو اھالىنин قىنه يېتىرىلەمە مىش، كۆلە لىبە آپارىلمامىش حىسى نتىجە اعتىبارىلە هەمین دۇورىدە بونۇن ياخىن و اورتا شرقە، اورتا آسيادا ئونچە چىخاراق ھەنگەمۇنلۇغو الە كىچىرىمىش اھە منىلر (مېلدادان قاباق ٣٣٠-٥٥٨ - نجو اىللەر) سولالە سىنەن اولان ایران حؤكمدارلارينىن باج وئرنلىينە و واسساللارينا چئورىلدى. تارixin داها سونراكى دۇنملرىنده اوتلار يېڭىلى كورد طايفالارى و ائلە جە دە ھەر جور شرایطە اويغۇنلاشماغى باجاران ھاي- ائرمىلر طرفىندن آسسىمېلیاسىبىيا مەعروض قالماشلار كى، بو دا طبىعىدىر.

ھاي خالقى ("ائرمىلر" كىمى) اىلک دفعە ایران حؤكمدارى ۱- نجى دارا ھىستاسپىن ھەمان شەھرى ياخىنلەغىندىكى بىسۇتون داغىنин قاپالارى اوزە رىنە اوچ اىلە حك انتىرىدىيى (تقرىباً مېلدادان قاباق ٥٢٠ - نجى اىل) كتابە لرىنە خاطىرلەنلىر. قديم فارس اولان و يازىلاردا وان گۈلو ياخىنلەغىندى ياشايان "ائرمىلر" حؤكمدار دارانىن باج وئرنلى اعلان ئىدىلىر. بو يازىنин باپىلە و عىلاما عايد حىصصە لرىنە ايسە "ائرمىلر" آنلاشىنىدا "اورارتولار" سۆزى اويغۇن گلىر و بوندان دا او نتىجە نى چىخارماق اوЛАR كى،

قديم ایرانلىلارين "ارمن" آدلاندىرىدېغى طايفالار اورارتۇ طايفالارى ايلە عىنىلشىدىرىلەمىشىدىر.

قديم آذربایجان دؤولتى اولان مىديا آرتىق سكىفلر طرفىندن داغىدېلىميش اورارتۇ دؤولتىنى اىشغال انتىدىكىن سونرا (مېلدادان قاباق ٥٩٣ - نجو اىل) وان گۈلو اطرافىندا ارمن جانىشىنىلىي يارادىلدى. معىن واخت كىچىدىكىن سونرا شرقى آنادولۇنۇن بو حىصصە سىنى قديم يونانلار ائرمىستان (و ياخود بؤيوك ائرمىستان) آدلاندىرىماغا باشلادىلار.

مېلدادان قاباق ٥٤٩-٥٥٠ - نجى اىللىرده مىديانىن ایرانلىلار، داها دقىق دىسک، فارس اىلاتتىنин جانىشىنى، اھە منىلر سولالە سىنەن اولان ۲- نجى بؤيوك كىر طرفىندن اىشغالىندان سونرا جنوبى قافقاز و اون آسيانى احاطە ائن اھمنىلر دؤولتى يارادىلدى. اوزونون چىچكلىمە دۇوروندە (مېلدادان قاباق ٦- نجى عصرىن سونو) بو دؤولتىن اراضىسى شرقە ھىند چاپىنا، غربىدە ايسە مىصىر و انگىنى دىنiziيە قەر اوزانىرىدى.

مېلدادان قاباق ٣٣١-٣٣٤ - نجى اىللىرده اھمنىلر ايمپېریاسى ماكتۇنiali اسگەندر طرفىندن اشغال ائدىلدى. ارمن(ائرمىستان) جانىشىنىلىيى هەمین امپېریاتىن ترکىيەنە قاتىلىدى. معلوم اولدوغو كىمى مېلدادان قاباق ٣٢٣ - نجى اىلە ماكتۇنiali اسگەندرىن وفاتىندان سونرا اوونون ايمپېریاسى سقوطا اوغرادى. مېلدادان قاباق ٣١٢ -

نجي الده ائرمیستان دا داخیل اولماقلا، کیچیك آسیادا حاکمیت اسگندرین دسته سى ۱- نجی سئلئوکه کئچدی. اونون دؤولتی سئلئوکیلر آدلاندیریلدی. سئلئوک چارى ۳- نجو آنتیوخ (میلاددان قاباق ۱۸۷-۲۴۲- نجی ایللر) میلاددان قاباق ۱- نجی ایلده اوز سرکرده سى آرتاشى (قديم یونانجا آرتاشسس) ارمن ولايتىنه باشچى تعبيين ائتدى. آرتاشسسين اصلى کیچیك ميدیادان، يعني جنوبى آذربایجاندان ايدى. ۵- نجی عصرین ائرمى تاریخچىسى مويسى خورئىلى بو باره ده اوز اثرىنده يازمىشىدیر. میلاددان قاباق ۹- نجو ایلده آرتاش ۳- نجو آنتیوخا قارشى عصیان قالدیرىر و اوزونو مستقىل حؤكمدار اعلان ائدىر. آرتاش سئلئوک اپالتلرى اولان ابئرپا، قافقاز آلبانياسى و آتروپاتئنانى الله کئچىرە رك، بؤيوک اراضىنى احاطە ائدن چوخ ملتلى اتفاق ياراتماغا نائل اولدۇ. لاکىن میلاددان قاباق ۰- نجى ایلده اونون اولومو ايلە بو اتفاقا سون قويولدو. ضبط ائدىلمىش ولايتار يېنىدىن سئلئوک دؤولتىنин تركىيىنە داخیل اولدۇ و میلاددان قاباق ۶- نجو ایلده روما امپرياسىنین ايشغال ائتىيى بو دؤولت سقوطا اوغرادى.

ايىدىكى ائرمىستان اراضىسىنده قاپالار اوزرىنده تاپىلىميش اورارتۇ دىلييندە اولان مىخى يازىلاردا بو ديارا ائدىلن چوخساىلى سويعونچو يوروشلە دايىر معلوماتلار وار. بو منبعده قىرخا قده رتالان اولموش ياشايىش منطقە سىنinin آدى چكىلىر. بو آدلارдан

گۈرونور كى، همين ياشايىش منطقە لريينين هئچ بيرىنده ائرمى دىللى اهالى ياشامابىب. ائرمى تاریخچىلرىنин ده اعتراف ائتىي كىمى، بو ياشايىش منطقە لريينين آدلارى تورك دiliينde دىر. بو او دئمكىدير كى، بورادا تورك دىللى اهالى- ان قديم آذربایجانلیلار ياشايىب. تكذىب ائدىلمز فاكتىدير كى، آرتاش استئناسىز اولاراق، معاصر هاي- ائرمىلرین اجدادلارينين باشچىسى اولمامىشىدیر. حالبوكى، بعضى ائرمى تاریخچىلرى هئچ بير دليله اساسلانمادان بونو بئله سايىرلار. آرتاشىن بؤيوک ائرمىستان اراضىسىنده ايشغالچى محارىبە آپاران اوردوسو آنچاق شرقى آنادولونون ولايتارى هاياس و ارمىن توبلانمىش عسگرلەرنە تشکىل اولۇنا بىلمىزدى. بو اراضىلرده قديم زامانلارдан بالكان يارىماداسىندان كۈچموش هايilarin تۈرە مە لرى ايلە ياناشى، چوخساىلى آتوخدون ائتنوسلار (ھئت، هوررى، اورارتۇ)، همچىن میلاددان قاباق ۷-۱۲- نجى عصرلرده جنوب شرقى آوروپادان گلمىش و بورادا مسكونلاشمىش تورك دىللى كىممئر، سكيف، ساك طايفالارى و باشچىلارى دا ياشايىردى.

"بؤيوک قافقاز" ، "کيچىك قافقاز" ، "بؤيوک اوردا" و باشقۇ بو كىمى تارىخى- جغرافى آدلار مؤوجوددور. بونا بنزىر جغرافى آدلار بىزە قديم خالقلارين يازىلى منبىلىرى و خريطە لريينىن معلومدور. روس تاریخچىلرى یونانجادان ترجمە لر ائدرىكىن، مثلاً ،

"بؤيوك قافقاز" عوضىنە "اولو قافقاز" يازسايدىلار، بىر او قده ر ده كوبود سهوه يول وئرمىزدىلار، يالىز اصلى معنادان بىر قده ر او زاقلاشمىش او لاردىلار. "بؤيوك ائرمەنستان" سۆزو اوللار هېچ بىر سىياسى معنا داشىمېرىدى. بو، آنچاق قدىم تارىخچىلەرن دىلىنەدە جغرافى اراضى آد ايدى. يونان دىلىنەن ترجمە دە "بولشايا آرمەنibia" يازماق داها دوزگۇن او لاردى. بئله ليكلە، دقىقاشىدىرسك. قدىم يونانلار (كىسىنفونت، "آنابازىس") توپقا (وان) گۈلو اطرافى اراضىنى، "بؤيوك ائرمەنستان" آدلاندىرىرىدىلار. اراضىنى! معلومدور كى، فرات چابىنин ياخىنلىغىندىكى هەت دۇولتىنин يېرلەشىدى اراضىلە ائله هەمین يونانلار "كىچىك ائرمەنستان" دېئيردىلار.

طېبىعىدىر كى، واخت او تدو كەجە يوخارىدا آدىنى چكدىبىمىز اراضىلەدە ياشايىان اىرى طايفالاردان بىرى باشقا خالقلار طرفىنەن "ائرمەنلەر" آدلاندىرىلىمېشىدى. عىنى ايلە آمئريكا قطعە سىنە كۈچن انگلەسلەر، ايرلاندلار، فرانسيزلار، آمانلار، هوللاندلار، ايسپانلار و دېگر خالقلار دا سونرا لاپار بوتون دونيادا "آمئريكا" كىمى تانيندىلار. ائرمەنلەرین اۆزلىرىنин بو آدى ائتنونىم كىمى قبول ائتمە مە لرى و عنادلا "ھاي" ائتنونىمىنەن آيرىلماق اىستە مە مە لرىنин اساس سبىبىنە گلدىكە ايسە، يارانمىش وضعىت گۆستەر كى، هاي خالقىنин بو اراضىلەدە كۈكлю، قدىم علاقە لرى اولمامىش و نە واختسا بالكان يارىم آداسىندا كۈچرە ك بو تورپاقلاردا مسكونلاشمىشلار. ايندى

بو آز سايلى خالق، حقىقتا دە هەمین اراضىلەرن قدىم اهالىسى اولان باشقا خالقلارى وجدانسىزجا سىخىشىدىرىپ چىخاراراق اونلارىن تورپاقلارينا يئىه لىنه يە چالىشىر. بونو نە بىن باهاسىنا اولورسا اولسۇن، ھەر وچەلە فرقانمك آرزو سو، باشقا ملتلەر ئۆزلىرىنى داھا يوكسک استعدادا، باجارىغا، عاغىلا مالىك خالق كىمى تقديم ائتمە لرى، ئۆزلىرىنى دېگر ملتلەر قارشى قويماق كىمى بوتون دونيابا معلوم اولان عىبە جەرەنچى خاراكتېرى دە تصديق ائدير.

خاطىرلاداق كى، سوۋەت اتفاقى داغىلانا قده ر ائرمەنستان رئىسپولىكاسىنى اۆز وطنداشلارى رسمى اولاراق "ھايىكان سوۋەتكەن سوسيالىستاكان ھانراپئتون" آدلاندىرىدىلار. غىرى رسمى اولاراق ايسە "ھاياسitan" ايدى. بو ايسە بئله قناعتە گلمە يە ايمىكان وئرر كى، بوغۇن آذربایجانىن تارىخى ئەننە تورپاقلارىندا و دونيابا موختلىف اولكە لرىنە ياشايىان بو خالق عنادلا "ائرمەن" ، "ائرمەنلەر" سۆزونو دوزگۇن سايىمير و اۆز آدى كىمى قبول ائتمىر.

ھاي خالقى هېچ زامان بو رئىگىوندا اهالىنىن چو خلوغۇنو تشکىل ائتمە مىشىدىر. تكرار ائدىرىك كى، ائرمەنستان يايلاسى و بوتون شرقى آنادولۇنون يېرلى اهالىسى اورادا قدىملەرن ياشامىش هەنتر، ھوررىيلر، اورارتولار و توركلىرىن اجدادلارى سايلا بىلەر.

١٨٩٧ - نجى ايلە فرانسا خارىجى ايشلەر ناظيرلىبىنин چاپ ائتدىرىدىي بىر سىددەن دېئيلەردى: "موختلىف طايفالارين نىجه

مسکونلاشماسینین درین تدقیقی عثمانلى امپیریاسینین هئچ بير ولايتىنده ائرمى اهالىسینين اكتىريت تشكىل انتمه سى فاكتىنин دوغولوغونا شوبهه يېرى قويمور". همين سندده همچين فرانسانين ايستانبولداكى سفيري كامبۇرون اوز اولكە سى فرانسا خاريجى ايشلر ناظيرى قاناتويا مكتوبوندان سطيرلار ده گتىريلir. سفیر يازىر: موستقىل ائرمىستان حاققىندا دوشونمە يە بئله دگىز. مىگر هانسىسا عاغلا گلمز شراييط نتىجه سىنده آوروپا ائرمىستان ياراتماق تكليفينى ايره لى سورسە ايدى بئله، بو يېنى دؤولتىن سرحدلىرىنى تعىين انتمه بىن اوزو ده غىرى ممکون ايش اوڭاردى".

ائرمىستانىن اوزىن ايراق "ائرمى مسئلە سى" رئگيونال

تارixinin و "ائرمى تئرورو" تارixinin تدقiqatچىسى Erix Fayql اوزونون "Un Muthe De La Terreur" اثرينده بونو بئله تصدىقلە بىر: "اوزلىرىنىن بوتون چتىن تارىخى بويو شرقى آنادولو اراضىسىنده كى ائرمى اىجمالارى هئچ زامان ساتрапلىقدان و يارىم موستقىل كىيازلىقدان يوخارى قالخا بىلە مىشلر".

بىز آذربایجانلىلار بو فاكتلارى كىن- كودورتله حلالتدىرماق فيكىرىنдин اوزاغىق. آخى، صحبت اوز خالقىنин بىئىنىي يالان و بؤھتانلا، تارىخى تحرىف انتكلە جىنگ ملتچىلىك ايدئياسى ايلە زهرلە يە رك، اونو قونشو خالقلارلا دوشمن اىدن انكىسترنمىستارىدەن يوخ، ساده، زحمتكش ائرمى خالقىنidan گىدير.

ائرمى دىاسپورلارينين ملتچى لىدىئىلرى ائرمى خالقىنин دوچار اندىلدىبى آغىر سوسىال وضعىتن يارارلاناراق، اوز منفتلىرى نامىنە ساده، زحمتكش اينسانلارى سياسى- ملتچى داوانىن اوچورومونا يووارلاماقدان چكىنمير، خالقىن مىلى منتاليتتىنى، اونون تتمپرامىنتىنى و آغىر حياتىنى پروبلئملەرن دوغان كوتله وى ناراضىليغىنى قوروجولوغَا يوخ، باشقى مىلتلىرىن حيات و طالعىنин ده اوزلىرىنىنىكى كىمى داغىديلماسينا اىستيقاتت لىدىريلر.

IV

شرقى آنادولونون گۇسىپاسى وضعىتى بو اراضىلرده ياشابىان طايما و خالقلارين، او جومله دن هاى خالقىنин دا طالعىنى ئوزونه مخصوص شكىلە معىنىشىدىرىمىشىد. حله ان قدىم زامانلارдан اعتباراً كىچىك آسيا و زاقاقزايادان چوخ موھوم تجارت يوللارى كىچىرىدى. قافقازلا شرقىن اىستەلاك بازارلارى اوغرۇندا هئگىمنۇلۇغو الە كىچىرىمك اوچون خصوصىلە مىلاددان قاباق ۱- نجى عصرىن باشلايماق، ایرانلا روما، ائلە جە دە يونانىستان، سونرا ايسە بىزانس آراسىندا آراسى كىسىلمە يىن موحارىبە لە گەندىرىدى. داها سونرا، ائرامىزىن ۱۴-۱۵ - نجى عصرلىرىندا، اون اىلىكلىرى بويو اوزانان عثمانلى- ایران موحارىبە لرى زامانى غارت و قىرغىنidan قورتولماق اوچون خريستيان- ھايىلار كىچىك آسيانى ترک ائتمە يە مجبور اولوردولار.

بىزانس امپېرىاسىنین يارانماسىندا سونرا شرقى آنادولودا ياشابىان اوئوراق اهالىنин، خصوصىلە هاى- ائرمەنلارين وضعىتى داھا دا پىىسلشىدى. نتىجە ده ھايىلارين بىر حىصصە سى قونشو اولكە لرە ، او جومله دن تارىخى آذربايجان تورپاقلارى اولان ايندىكى ائرمەنستان و قافقاز آلبانىياسى اراضىلرینە كۈچمە يى باشلادى.

۴- نجو عصرىن اوللارىندا روما ايمپېراتورلارى ديوكلنتيان و بؤيوك كونستانتنىن تىشبوڭو ايلە شرقى آنادولو طايفالارىندا بىر چوخونون، او جومله دن ائرمەن طايفالارىنин بوت پرسىلىكىن خريستيانلىغا كۈچمە سى باشلادى. آرتىق بو واختا قەدە روما امپېرىاسىنین شرقىنە ھاى - ائرمەن خريستيانلىغى تىريجاً قبول ائتمە يە باسلامىشىدلار، داها دوغروسو، اونلارى فعال دىن تبلىغاتچىلارى خريستيانلىغا جلب ائديردىل كى، بونلار آراسىندا ايلك نۇوبە دە پارس منشالى قريقرى پارسئوين (معاريفچى) آدینى چىكمك لازىمىدىر. خريستيانلىق تئوكراتيا (يعنى كليسه حاكمىتى) فورماسىندا، هەچ شوبەھ سىز، ھايىلار اوچون صرفە لى ايدى. چونكى ائركن اورتا عصرلارده سپاسى و مادى ماراقلارى اساس عامىلە چۈپىرن تئوكراتيا ائرمەنلارين كۈورە ك اوزونه مخصوصىلۇغو قورۇيوب ساخلاماغا و دىرچلتەمە يە قادرلارى يە. تئوكراتيا ايسە آز قالا بىر باشا اوپىدوغۇ يېرلەدە بىر اوزونه مخصوصىلۇغو دىرچلتەمك يولوندا مەلسىز قابلىت گۆستەردى.

اۆز روحانىلىرى ايلە سىخ علاقە ده اولان ھاى خالقى اونلارين سيماسىندا مىلى اۆزونو درك و سوسىال- سپاسى دوشونجە سىنinen فورمالاشماسى يولوندا جدى آددىملاр آتماغا باشلادى. غريبە اولسادا، بىر پروسئىدە كاتالىزاتور رولونو مەحض شرقى آنادولودا هەنگىمنۇلۇق اوغرۇندا چارپىشان ايرى قونشو دۇولتلار- روما،

يونانیستان، بیزانس، ایران آراسیندا گئدن سونسوز موحاریبە لر نتیجە سیندە يارانان فاجیعە لى مقاملار (غارتلر، ایشغالچیلارین زوراکیلیقلارى) اوینایيردى.

فاقفار خالقلارینین تدقیقاتچیسى، تانینمیش تاریخچى و پوبليسيست ول. وئیچىكۇ اوتن عصرین اوللریندە ائرمیلیك باره ده جىدى بىر حقىقى چوخ دقىق افادە ائتمىشدى. او يازىردى: "ياد دىلىنى بؤيوک و كىچىك حۆكمدارلار قارشىسىندا آلچالمانىن حقارتى ايلە دولو ائرمىنی تارىخىنى سونراكى بوتون آخرى بويو ائرمىنی خالقى و دۈولتىنин دىرچلمە سى اومىدى گوجله حيس اولونان بىر سىزىقى كىمى كىچىر. البتە، بونو خالق كوتله سى يوخ اساساً روحانىلار، وارلانمیش تاجىرلار، زادە گانلار، ياخود شاه و سولطانلارین كرمىنى قازانان مليكلر آرزولاپىرلار. چوخ دقتە لايىقدىر كى، بىر اوميد محض روسيا اراضىلرى گىنىشلەندىكىجە، اونون ظفر بايراغى اون آسيايا ياخىنلاشدىقجا آرتىردى".

های- ائرمىن لرین نىسبىتاً سىخ ياشادىقلارى وان گۈلۈ طرفىنдин و ائرمىنستان يايلاسىنдан كوتله وى كۈچمە سى پروستئىسىنى ائرمىزىن ۱۱- نجى عصرە عايد ائتمك اولار. معلومدور كى، ۱۱- نجى عصرە كريما و روسيانين باشقۇ تورپاقلارينا بوندان خىلى سايدا ائرمىن اهالىسى كۆچمۇشدور. بئله كۆچلر جان قورتارماق اوچون

قاچماقلا "مقدس تورپاق" آختارىشى خاراكتېرى داشىپىردى. بو كۈچ فاصىلە سىز اولاقا بوتون سونراكى عصرلرده داوام ائتمىشدىر. يواش - يواش های - ائرمىن لر قولدارلىق دۈولتى اولان بىزانسین بوتون اراضىلرى بويو، غربىدە اسميرنا و كونستانتنىپول كىمى شەھىلردىن توتموش وان گۈلۈنون جنوب غربىنده كى بارلى - بهره لى تورپاقلارى اولان كىلىكىيابا قدر سې لندىلر. ائرمىن لر حاققىندا آلمان سياحى آفرئىد كۈرته اوزونون «آنادولو اسڪىزلىرى» ندە سونرا لار بئله يازاجاقدى:

« بو ضرب المثل هر يئرده اوزونو دوغىرلدور: بىر بونان اىكى يەھودى نى آدادىر، بىر ائرمىن اىسە اىكى يونانى». هاي - ائرمىن لرین بىزانس امپراتورلارىنین سارايىلارىندا يوكسک وظيفە لر توتماسى دا معلومدور. بئله ليكلە، آرتىق ۱۱- نجى عصرە آنادولودا ائرمىن تجارت كاپيتالى و ائرمىن زادە گانلىغى نىن تشكىلو اوچون زمين يارانماقدا ايدى.

مونقول - تاتار قىرغىنلارىنдан قورتولان ائرمىلر كونلە وى شكىلدە كىريمما، پولشاپا، اوكرابىنایا، روسييە يە قاچماقدا داوام ائدىلر. ۱۳۷۴- نجو ايلدن اونلار لووودا، كامئنتس- پودولسكدا مسكونلاشماغا باشلاپىرلار. بو شەھىلرده اونلارين سايى ايل به ايل آرتىر. ائرمىن لر غرب لە شرق آراسىندا تجارت واسىطە چىسى اولدوقلارىنى نمايش ائتدىردىل.

جنوبی قافازدا، آذربایجان تورپاقلاریندا، شیمالی قافازدا مسکونلاشان ائرمى لره گلدىكده ايسه اونلار ائله اولجه دن اۆزلىرى اوچون نه حۆرمەت، نه دە شەھرت قازانا بىلمىشىلر. قافاز خالقلارينين بؤيوک تدقىقاتچىسى و. ل. وئىلچىك ۱۹-جۇ عصرىن سونوندا ائرمى لر باره دە گۈرون نه يازىرىدى: « قافازدا سوسىال - اقتصادى مسئله لرلە طايغا مسئله لرى اوست - اوستە دوشور: بورۇزازىبىا، سوستلۇغۇ و لاقيدىلىيى ايلە ائرمى پارازىتىزمىنە مئيدان آچميش بىر نئچە شرق دؤلتىنин تىمڭىزىدەن گۈروندويو كىمى، يېرىلى اهالى اوچون سوسىال، دۆلت اوچون سىياسى تەلوكە يارادان ائرمى لردىن عبارتىدیر» (و. ل. وئىلچىك. قافاز- روس اىشى و طايفالار آراسى مسئله لر. س. - پېشىرپورگ، ۱۹۰۴).

V

« ائرمى مسئله سى» آدلى سىياسى تئرمىن بوتون دونيانىن شرق شناس تارىخچى لرىنه و پوليتولوگلارينا ياخشى معلومدور. اونون اساس ماھىتى بو گون معين قدر اوندولموشدور، يادا مقصىد يۈنلۈ شكىلده قصدأ خاطىرلانمیر. تكجه قافازىن و زاقافازىيابانين يوخ، همە كېچميش چوخ مىلات لى س. س. رى وطنداشلارينىن، مىليونلارلا اينسانىن سون درجه واجيب مادى و معنوى ماراقلارىندان چىخىش ائدە رك بىر « ائرمى مسئله سى» آدلى سۆز بىرلەشمە سىنىن آرخاسىندا نە لرىن دايىنېغىنە قىساجا نظر سالماق اۋنملى دىر.

بو تئرمىنلە ايفادە ئىدىلمىش پروبلەم بىن الخالق سوپىيە دە ايلك دفعە ۱۸۷۸-نجى اىلده سان - ستنفانودا (استانبول ياخىنلىغىندا) روسلارلا تورکلار آراسىندا، سونرا ايسه روسييە - توركىيە محاربه سىنده عثمانلى امپرياسىنین آغىر مغلوبىيىنى يېكۈنلاشىدیران بېرلىن كىنگەر سىنده بىسماركىن صدرلىيى ايلە مذاكىرە اولونماغا باشладى. ايلكىن سان - ستنفانو مقاولىيە سىنىن مدعالارىندان بىرىنده دئىيليردى: « توركىيە ائرمىن لر ياشايان ويلاتىردا تىزلىكلە حىات شرايطىنى ياخشى لاشدیرماق و يېرىلى اهمىتە مالىك اصلاحاتلارى حىاتا

كىچىرمك عهده لىيىنى گۇتورور و ائرمەنلىرىن تەلۋەك سىزلىيىنى
كورد و چىڭىزلىدىن قورو ياجاغىنا ضمانت وئىرر».

ئارمەنلىرى لىر اىلك دفعە بىن الخالق سىددە بىلە خاطىرلائىرلار. نىنچە دئىرلەر، چىتىنى ايشە باشلا ماقدىر. حساب ائتمك او لاركى، توركىيە لى ئارمەنلىرىن روسييە يە دوغرو سونراكى استقامت لىنە سىنین اساسلارى محض هەمین آندان اعتباراً معين لشمىشىدیر. خاطىرلاداق كى، توركىيە نىن ١٨٧٧-١٨٧٨-نجى اىللەرde ١٩- ھم بالكان جبهە سىنەدە، ھەمدە توركىيە كوردىستانىنىداكى مغلوبىتى نجو عصرىن ٧٠- نجى اىللەرindە بالكان بحرانى نىن كولمەناسىياسى ايدى. يارادىيان بولقار چارلىغى اراضىسىنە بىر نىنچە گۈن ارضىنىدە يارىم مىليونا قدر دېنچ تورك اھالى كوتلە وى قىرغىزنا معروض قالدى. بۇ، اصل

ئارمەنلىكىنوللۇلۇرى!

توركىيە ايلە محارىيە ئارمەنلىرى لىر اوجون مقدس محارىيە دىرى، بىر نوع يېنى صلىب يورو شودور. ئارمەنلىرى لىر آراسىندا روح يوکسک لىيى او درجه دە دىرىكى، ائلە بىر گۈن اولمۇر فارس، آنكساندروپول و ایروان كوچە لرىنەدە اوزۇن عصرلەر بويۇ خرىستيانلارىن دوشمن لرىنە و ظولمكارلارينا قارشى نىيطق لە سۈيە نىلىن نمايشلەر كىچىرىلمە سىن، بىر چوخ طلبە اوغانلەن و قىزىلار اۋز آتا

ئولرىنەن قاچاراڭ كۈنوللۇلۇر كورپوسونا قوشۇلۇرلار و بۇ، آرتىق ئىپپەئىمبا ئالىنى ئامىشىدیر.

بۇ ياخىنلاردا آنكساندروپولاكى كومەئرسىيە مكتىبىنەن يوخارى صىنفىنە او خويان ٧ شاگىرد جبهە يە گەنمك اوچون درىدىن قاچمىشىدیر؛ اونلاردان بىرىنى، ١٥ ياشلى اوغانلنى قايتىماغا مجبور ئەتمىشلەر.

سوی قىرىم ايدى. بۇنۇ ايندى كىم يادا سالىر، بۇنا گۆرە كىم كىرلە نىر؟ بىر مىليوندان آرتىق قاچقىن تورك عثمانلى امپرياسىنەن بۇتون ويلايتلەرنە، او جملە دن توركلىرىن، كوردلرىن و ئارمەنلىرىن دە ياشادىغى ويلايتلەر سەرە لىنى. بۇ اىكى عامىل - دېنچ بالكان توركلىرىنەن سوی قىرىمى و ساغ قالماق اوچون اورادان قاچماغا مجبور اولمۇش تورك اھالىسى نىن فاجعە سى ٣٦ ايل سونرا، ١٩١٤-١٩١٥-نجى اىللەرde بىرىنجى دونيا محارىيە سى زامانى شرقى آندولودا باش وئرمىش حادىثە لرىن كۆكۈنە دوران اساس عامىل لىردىن ايدى. او واخت - ١٩١٤ نجو ايلىن اكتىابىرىندا روس اوردو سو اوز ترکىيەنە اولان ١٥٠ مىن لىك نىظامى ئارمەنلىقۇشونون و شرقى آندولونون بۇتون ئارمەن اھالىسىنەن فعال ياردىمى ايلە روس- تورك جبهە سىنە اوغۇرلۇ هو جوم عملىاتلارى كىچىرە بىلدى.

معلوم اولدوغو كىمى، ۱۸۷۸-نجى ايلده بئرلىن كنگره سى سان- ستئفانو روس - تورك مقاولىه سىينىن يوخارىدا آدى چكىلەن ۱۶- نجى مادە سىنى لغۇ انتدى، چونكى كونقرس اشتراكچى سى اولان بؤيوك دؤلت لر بىيان انتدىلر كى، آنادولونون هئچ بىر حىصە سىيندە ائرمەنى اھالىسى چوخلوق تشكىل ائتمە دىيىندەن ائرمەنلى خالقى نىن مختارىتى حاققىندا صحبت بئله گىنە بىلەن. توركىيە ائرمەنلى لرىنин كئچميش پاتريارخى خريميانىن باشچى ليق ائتىبىي نمايندە هئىتى وطنە، دئمك اولاركى، الى بوش قابىيتدى.

بوتون بو مسئلە لر عثمانلى امپرياسىينىن ائرمەنلى تبعە لرى ۱۹۱۴-نجى سىئپاراتچى ليق پروسئسلرىنى سرعتلىدىرى. ائرمەنلى مىلاتچى كومىتە لرىنин، مرکزلىرىنин و اونلارين ليدئرلىرىنин عثمانلى امپرياسىيندا ائرمەنلى مختارىتى اوغرۇندا فعال مبارزە سى محض بو واختدان اعتباراً باشلانىدى.

مشهور اشتراكچى سى ژنرال فەلدماشال اى. و. قوركونون نوھ سى ۱۸۷۷-۱۸۷۸-نجى ايلرده روس- تورك محارىيە سىينىن و. قوركۇ كرييازىن ۱۹۲۶-نجى ايلده اوزونون « ائرمەنلى مسئلە سى» مقالە سىيندە يازىردى: «سىئپاراتچىلىق حرکاتى مسکووا و تىقلىسىدە ضيالىلار طرفىنden خصوصى ايلە دستكىلمە يە باشладى. ۷۰-نجى ايلرده « ائرمەنلى بىزلىزمىنин» مرکزىنە چۈرىلەميش بۇ شەھىرلەدە مطبوع سۆزلە و شىفاھى صورتىدە روسىيە و توركىيە ائرمەنلى لرىنин

« مىللە اوزونو دركىنин اويانماسى»، حتى داواكار مىللەت چىليك تېلىغاتى آپارىلىرىدى».

عثمانلى ھاي ائرمەنلى لرىنин مىللەت كىمى كونسوليداسياسىيندا يالنىز سادە جە آز ساپىلى اولمالارى دئىيل، آزىلقدا قالمالارى جىددى مانعه ايدى- توركلەر و كوردلەر نسبتىدە اونلارين ساپىلى ئىلى دا بىرى

تشكىل ائدىرىدى. ھەمدە ۱۹-نجو عصرىن سونوندا توركىيە نىن شرق و يلايتلىرىنده، او جملە دن شرقى آنادولودا ۸۵۰ مىنە ياخىن ھاي ائرمەنلى، ۳ مىليون كورد و بويوك اكتىرىتى نى بالكان لاردان گلمىش قاچقىنلارتشكىل اىدىن ۲ مىليونا قدر تورك ياشاييردى. بو رقم لر ۱۹۱۴-نجى ايلده قافقاز جبهە سىيندە حربى عملياتلار كېچىرمە يە حاضىرلاشان روس اوردوسو باش قرارگاهىنин ئىنده اولان رسمي معلوماتلاردا گؤسترلىرىدى. ھەمین رقم لرى او زامانكى تورك - ائرمەنلى مناسبت لرىنى اوپىرە نىن چوخ ساپىلى تارىخچى و تدقىقاتچىلار، - ژ. مالئویل، ل. ژانئت، س. شوو، س. ماككارتى، ك. ماككارتى و باشقىلارى دا اۇزآراشدىرمالاريندا تصديق ائدىرلار.

بورادا خاطىرلاداق كى، ۱۸۷۷-۱۸۷۸-نجى ايللردىن روس- تورك محارىيە سىيندە شرقى آنادولودا دئيوشىن روس حربى حىصە لرىنە مىلاتچە ائرمەنلى ژنرال لورىس ملىك اوف كوماندارلىق ائدىرىدى. روسلارين اشغال ائتىبىي توركىيە اراضىلرىندا - ارزرومدا، قارسدا، اردهاندا، بايازىتىدە، بازارجىقدا، سوغانلى دا

ائرمى اهالىسى «قارداش» روسىيە اوردوسونو چوخ بؤيوك حرارتله قارشىلاييردى. بو كامپانىيادا ائرمى عسگرلرینين عثمانلى اورسوندان كوتله وى فرارى ليك حاللارى باش آليب گنديردى. اونلار حربى آندى پوزاراق روسلار طرفه كېچىر، تورکلر ياشاييان منطقه لرى ويران قويوردولار. بىلە ليكلە، مخاريبە باشلانان زامان استانبولداكى ائرمى پاتريارخى ايكى نئرسىس وارطاپئتىيانين وئردىيى سۈزۈن عكسىنه اولاراق، ائرمى تبعه لر اۆز وطنلارينه عثمانلى امپرياسىندا خيانىت ائتدىلر. همچىن اونودا خاطيرلادق كى، سان-استنفانو پىئلەئىنار (ايلىكىن) صلح مقاولە سىنinin باغانلۇماسى عرفە سىننە ائرمى روحانىلرینين نمايندە لرى عثمانلى حکومتىنەن گىزلى ادېرنە ده روسلارلا علاقە يە گىرە رك، شرقى آنادولودا ائرمى اهالىسىنин ستاتوسو حاققىندا سئپارات دانىشىقلار آپاردىلار. عثمانلى امپرياسىنین تورك اهالىسى بونو اولومجول يارالانميش آدامىن كورە يىنە ساپلانميش بىچاق ضربە سى، «اولوم- اولوم» مقامىندا اولكە يە قارشى آچىق آشكار تۈرە دىلمىش خيانىت كار ساتقىن لېق كىمى قىمت لنىدىرى.

يۇخارىدا سادالانان مسئلە لر و بونلارين آردىنجا باش وئرن حادىتە لر (داواكار مىللەتچى «آرمنئاكان»، «قىچاڭ»، «داشناكسوتون» پارتىالارينين مىللەتچى لىيئرلرینين سونراكى حركتلىرى و ۱۸۹۶- نجى ايلين اىيولوندا ائرمى لرین واندا قالدىرىدېغى

عصىان)، ۱۹۱۵- نجى ايلين يازىندا ائرمى قولدور دسته لرىنин وانىن بوتون مسلمان اهالىسىنى كونتله وى قتلە يېتىرمە سى كىمى فاجعە نىن ايلكىن سوراقلارى و قانونا اويعون سبب لرى ايدى.

اڭلە جە دە خاطيرلادق كى، تىزلىكە ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ -

نجى ايللارين روس - تورك مخاريبە سىنinin قورتارماسىنдан سونرا روس اوردوسونون مومكون ھجوملارينىن قارشىسىنى آلماق اوچون سولطان ايكىنچى عبدالحميدىن امرى ايلە شرقى آنادولودا يالنىز مسلمانلارдан عبارت « حمىدە » نىظامى سيراوى كورپوسو يارادىلدى. «قانا - قان»، مخاريبە نىن بو قاچىلماز قانونو بوتون گوجو ايلە ايشە دوشوشدو. قدىم تورك - كورد اهالىسى ايلە عثمانلى امپرياسىنinin شرق و يىلاتىرىنەن ياشاييان ائرمى اهالىسى آراسىندا اونسوزدا پىس اولان مناسىبىت لر بىرىنجى دونيا مخاريبە سى عرفە سىننە سون درجه كىكىن لشىشىدى.

روسىيە نىن ارزرومداكى باش كونسولو ژنرال و. ف.

ماينوسكى (۱۸۹۳- ۱۹۰۴) - نجو ايلده ن. ن. شاوروفون «زاقاقفارزىيادا روس ايشىنە يېنى تەلوكە» آدى آلتىندا نشر ائتدىرىدىيى تۈپلۈداكى قىتىلىرىنە بىلە يازىرىدى: « ائرمى باندارى، عادتا، تالاتلار و قىرغىنلار تۈرە دىب آرادان چىخىرىدىلار. اونلار گىرى چكىلركن اللرىنە كى سىلاحلا اوزلرىنى قورۇيوردولار، آنچاق سىلاح سىز ائرمى كوتله لرى بو سىلاحلى قارداشلارينىن

VI

١٩١٤ - نجو ايلين پايزىندان باشلايارات شرقى آنادولودا،
فافقار جبهه سىنده حادىثە لر نئجه جريان ئەدىرىدۇ؟
آلمان شرق شناس - تارىخچى سى ئەرېخ فايقل اۆزۈنۈن
«سوى قىرىمى حاققىندا ميف» كىتابىندا يازىر: «ائرمەنی فاناتىك لرى
ائرمەنی مستقىل ئىبىي بارە دە آبسورد، اوتوپىك و تامامىلە عىبە جر
آمبىسيالارى اۆز اجماعلارينىن شعورونا يېرىتىمە يە چالىشىردىلار.
تىكچە بىر سېبە - عثمانلى امپرياسىنinin هنج بىر يېرىنده ائرمەنلەر
هنج زامان چوخلوق تشكىل انتەمە دىكلىرنە گۇرە بو آمبىسيالارين
حىاتا كىچمە يە جە بى شوبەھە سىزدىر. ائكسىترەمىستىر گەندىكچە
قودوزلاشىردىلار، اونلار اۆز مقصىدلەر ئامىنە ھە مسلمان، ھەمە
ائرمەنی اهالىسىنى فرقىنە وارمادان تىرورا معرض قويوردولار.
بىرینجى دونيا محارىبە سى باشلاندان سوئرا ايسە اونلار آچىق -
آشكار وطن داش محارىبە سى تۇرتىدىلەر».

ائرمەنی مىللە ئامىنەدە ھىئىتى

٣٠ نویابر ١٩١٨ - نجو ايل

ك ٣١١

«قەھرمانلىغىنин» سوئراكى حاقدا - حسابىنى اۆز قانلارى و مال -
مولك لرى اىلە اۆدە مە لى اولوردولار... گىزلى ائرمەنی
تشكىلاتلارينىن فعالىتى گە جىدە هنج زامان و هنج نە اىلە عوضى
اۆدە نىلمە يە جك كلى مىقداردا ائرمەنی قانى، گۇز ياشى و رفاهى
باھاسىنما باشا گەمىشدىر. و ھلە گە جىدە دە بو «وطن پرور»
تشكىلاتلارين ائرمەنی خالقىنا داھا نە قدر زيان ووراجاغىنى هنج كىم
معىن لشىرىھ بىلەن».

جناب ناظير،

ائرمى مىللە نمايندە هيئى آدیندان ذاتى عالى لرينىزە تقديم
ائىمك شرفىنە نايلى اولدوغوم بو بىان نامە دە، ھەشىدىن اول، سىزىن
اۇزونۇزوندە اعتراف ائتتىيىز كىمى، ائرمى لرىن مەحارىبە نىن لەپ
باشلانغىچىندان دەفاكتۇ دؤيوشنى طرف اولدوغۇن خاطىرلاتماق اىستە
بىرم. اونلار اۆز متفيق لرى ايلە بېرىلىكىدە بوتۇن جبهە لرده چىيىن -
چىيىنە ووروشاراق، بؤيووك قانلار باهاسىنا آنتانتا ايشىنە يېنىلمىز
صادقت نمايش ائتتىرىيبلار.

- فرانسە دە ائرمى كۈنوللۇلۇرى مەحارىبە نىن باشلاندىغى
ايلك گۈنلەرن خارىجى لىكىونا جلب ائتىلىميش و فرانسە جبهە سىنە
شهرت قازانمىشلار؛
- فلسطين و سورىيە دە مىللە نمايندە ليك طرفىندن
بىغىلىميش كۈنوللو ائرمى دستە لرى فرانسە كۆتىنگىننىن يارىدان
چوخۇنۇ تشكىل انتمىش، فرانسە كوماندارلارى و اۆزلىرى طرفىندن
رسما بىلدىرىيلىيى كىمى، ژنرال آلتىنلى ئىن غلبە سىنە بؤيووك رول
اوينامىشلار؛

- قافقازدا روسىيە امپرياسى اوردوسو تۈركىيىنە اولان ۱۵۰
مین ائرمى دە تخمينا ۴۰ مىنەن آرتىق كۈنوللو آندرۇنىك و
ناظاربئكوفون باشچى لىغى ايلە ائرمى ويلاتى لرينىن بىر حىصە

سىنەن آزاد ائدileمە سىنە نائل اوللۇلار. بىر چوخ خالق لار آراسىندا
تكە اونلار اۆز سارسىلمازلىقلارىنى قورۇيا بىلدىلار.

خارىجى اىشلەر ناظيرى،

ذاتى عالىلرى،

جناب س. پېشونا

پاريس

جناب ناظير، بىر داها منيم
بؤيووك احتراملارىمى قىبول ائدىن.

پرئىزىدەنت پوقوس نوبار

آمەريكا تارىخچى لرى س. ج. شوو و ائ. ك. شۇونون
1979- نجو ايلده لەندن دە نشر اولونموش « عثمانلى امپرياسىنین
تارىخى» كىتابىندان اؤيرە نىرىك: « روسىيە نىن ھجوما باشلايان
قاشقاز اوردوسو چوخ بؤيووك سايدا ائرمى كۈنوللو لرينى اۆز

سیرالارینا قاتير. اوNLار ماينىن ۱۴- ده وانا چاتديلار، سونراكى ايکى گون عرضىنده يئرلى مسلمان اهالىسىنى كوتله وي صورتىدە قىرىدىلار. واندا روسلارين حىمايە سينە سىغىنمىش ائرمى دۆلتى يارادىلدى. ائرمى لر بوتون اراضىنى مسلمان اهالى سىندىن تمىزلى يىندى سونرا شهرى روس اوردو سونون اوزونه آچدىلار. ۱۸ مائى ۱۹۱۵- نجى ايلده روس چارى ايکىنجى نىكولاى صداقتە گۈرە وانين ائرمى اهالىسىنه تشكىر اعلان انتدى. آرام مانوكيان روسييە نىن واندا قوبئرناتورو تعىين اولۇندۇ».

تارىخچى لر بو كىتابىين باشقۇا بىر صحىفە سىندە يازىرلار:
 « اوزلرىنин مختار ائرمى وىلايتىنى ياراتماق اوچون ائرمى اينقلابچىلارينىن ائرمى آزىليغىنى مسلمانلارى قىرماق واسىطە سى ايلە چوخلۇغا چنۋىرمىكەن باشقۇا يولو قالميردى. اوNLار بو ايش اوچون اللرينى دوشۇن هر فرستىدن، اوزو ده روسلارين كۆمە يى ايلە يارالانىرىدىلار. روسلارين ارزرومۇ آماسىندان سونرا بوتون محارىبە تارىخىنده دىنج اهالىينىن ان دەشتلى اصوللارلا قىريلماسى و تحقيىر اولۇنماسى باش وئرىدى: بىر مىليوندان آرتىق مسلمان كىندىسى ياشايىش يېرىنى ترک اندىب قاچماغا مجبور اولۇ. ارزىنچاندا دوغرو گىرى چكىلەن عثمانلى اوردو سو ايلە بىرلىكىدە قاچماغا جەد اندىن مىن لرلە مسلمان ائرمى لر طرفىندە وحشىجە سينە تىكە - تىكە دوغاندى».

۱۹۱۵-نجى ايل آپرئىل ۲۶- ده عثمانلى امپرياسىنinin داخili اىشلار ناظيرى طلت پاشا استانبوللا آشاغىداكى سۈزىلرلە باشلانان تىڭىرگام گۈندرى: « مخارىبە دۈرونە زىيتوندا، بىتايىس دە، سىواسدا و واندا بو ياخىنلاردا باش وئرمىش عصىانلار بىر داها تصديق انتدى كى، ائرمى كومىتە لرى اوزلرىنин سىياسى و اينقلابى تشكيلاتلارى ايلە حسابلاشمادان عثمانلى امپرياسى داخيلىنده مستقىل ايدارە چىلىيە نائل اولماق اىستە بىرلە. مخارىبە نىن باشلانماسىندان درحال سونرا روسييە دە ائرمى لرىن سفربرلىيە آلينماسى قرارى- بو ضعيف آندا ائرمى لرىن عثمانلى امپرياسىنا قارشى عصىانلارا تحرىك اولۇنماسى اوچون وئريلميش قرار اولىكە مىزىن موجودلۇغۇنا و گە جە بىنە تەلوكە يارادان خيانىتن باشقۇا هەج نە دئىيل».

عثمانلى امپرياسىندا نتىجە اعتبارى ايلە ايکى مىليون يارىم كوردون و توركۇن هلاك اولماسىنا گىتىرىپ چىخارميش وطنداش مخارىبە سىنى كىمىن باشلادىغىنى بىر معنالى شكىلە ثبوت اىندىن داها بىر مەم سند فرانسه نىن خاريجى اىشلار ناظيرلىيىنин آرخىويىندن چىخىر. ۱۹۱۹-نجو ايلىن يانوار آپىندا كېچىرىلن پاريس سلح كونفرانسىندا ائرمى نمايندە هيئىتى نىن باشچى سى پوقوس نوبار فرانسه نىن خاريجى اىشلار ناظيرى استئفان پىشۇنا مراجعتىنە يازىردى: « جناب ناظير! ائرمى مىللە نمايندە هيئىتى آدیندان ذاتى

عالى لرينىزه تقديم ائتمك شرفينه نائل اولدوغوم بو بىان نامە دە، هر شىدىن اول، سىزىن اوزونوزوندە اعتراف ائتىيىنiz كىمى، ائرمىنلىrin مخاريبە نىن لاپ باشلانغىچىندان دۇيوشن طرف اولدوغونو خاطىرلاتماق اىستە يېرم. اونلار بوتون جبهە لرde متفقى لرین سيرالارىندا ووروشوب بؤيووك قوربانلار وئرە رك، آناتانىن ايشىنە يىنلىمz صاداقت نمايش ائتىيرمىشلە» و سايىر و الى آخر.

ائریخ فايقل ائرمىن - عثمانلى وطنداش مخاريبە سىنин نتىجە لرينه اوزونون «سوی قىرىمى حاققىندا ميف» كىتابىندا بئله قىمت وئرير: «بو، تارىخىن فاكتى دىر! سايسىز - حساب سىز گوناھسىز قوربانلارين، او جملە دن همین مخاريبە دە هلاك اولمۇش قادىنلارين، او شاقلارين، قوجالارين قانى عثمانلى لارىن يوخ، يالنiz و يالniz اوز هموطنلىنى اولجە دن او دوزولمۇش بو دۇيوشە ايتە له يىن ائرمىن مىللەتى رەبىلرینىن بويىنۋىندايدىر».

تكذىب ائدىلمز فاكت دىركى، حربى عمليات بولگە لريندن ائرمىن اهالىسى نىن دئپورتاسىبىا اولونماسى حاققىندا فيكىر عثمانلى حكومتىنده ائرمىنلىrin توركىلەر قارشى واندا تۈرە تىدىكلىرى كوتلە وى قتل لىردىن سونرا ياراندى. دئپورتاسىبىا ماجбуرى آكتى ايدى.

همچىنин، ۱۹۱۴-۱۹۲۰-نجى ايللاردا آنادولودا گىدن حربى عملياتلار ئىلە استقامتىدە آپارىلىرىدى كى، مىنلرلە ائرمىنلى عايلە سى امپرييانىن جنوب و يلايتلرىنە دئپورتاسىبىا اولونماق تەلوكە سىنندىن

قورتولماق اوچون روسىيە زاقافقا زىياسىندا، گورجو تورپاقلارينا اوز تو توردو. اونلار باكىيا و درىبندە، سو خومىيە، سوچىيە، تو آپسەيە، آرمماويرە، ايندىكى كراسنودارا، ستاورپولا، روستوو- دونا قدر گىدib چىخىدilar.

يواخارىدا آدى چكىلن پوقوس نوبار فرانسە حكومتىنە وئردىيى رسمى معلوماتدا دئپورتاسىبىا اولونمۇش عمومى ائرمىنلىrin سايبىنى ۷۰۰-۶۰۰ مىن نفر گۆستەرە رك، ۱۹۱۴-۱۹۱۸-نجى ايللاردا توركىيە دن قافقازا ۲۵۰ مىن، ایرانا ۴۰ مىن، سورىيە و فلسطينە ۸۰ مىن، موصل و بغداددا ۲۰ مىن ائرمىنلى نىن كۈچدۈيونو بىلدىرير و علاوه ائدىردى: «او كى، قالدى هلە اغتشاش لار زامانى قاچىب داغىلىشمىش ، دئپورتاسىبىا اولونمۇش اهالى نىن قالان حىصە سىنە، اونلار حاققىندا اليمىزدە هەچ بىر معلومات يو خدور». گۈروندويو كىمى، آز قالا يوز ايل اوول آنادولودا كى وطنداش مخاريبە سىنندە «هلاك اولمۇش» ائرمىنلىر حاققىندا بوغونكۇ معلوماتلار مىللەتكىيە ائرمىنلى لىدىزلىرىنин قافاسىندا و فانتازىياسىندا چوخ سادە اصوللا عرصە يە گلەر. ئىلە همین ائریخ فايقل استحضاء ايلە قىئيد ائدىر: «من او نتىجە يە گلەيم كى، ائرمىنلىر قارشى تۈرە دىلمىش زوراكيلىق فاكتلارىنин اساسلىتدىرىلىماسى صىرف شرطى دىر، آنچاق بو بارە دە شايىھە لر منبع توركىيە دن او زاڭلاشىقجا دوز متناسىب لىكىلە آرتىر».

بو گون اروپا و یئنى دونيا دولت لريينين پارلامىنت لريinde سو بولاندىرماقلا، ۱۹۱۵- نجى ايىدە توركلىرىن ائرمىنى لرە قارشى سوی قیریمی حاققىندا كوتله وى اينفورماسىيوا واسىطە لرى ايىدە دونيا يار چكمىلە (آى هاراي!) « آرمئناكان»، « قىچاق» و « داشناكسوتون» فونكسيونئرلىرىنин معنوى خلف لرى ايندىكى « فعل» ائرمىنى ليدئرلىرى داها بير مقصىد گوددولر. مقصىد حقىقتىن سىىنى بوغماقدىر. بو حقيقىت ايسە اوندان عبارت دىركى، اوزان ايللارده محض ائرمىنى لريين باشچىلارى، مىللەتكىچى ليدئرلىرى ائرمىنى خالقىنinin بىبختلىكلىرىنده گوناھكاردېرلار، محض اونلار- «آرمئناكان»، « قىچاق» و « داشناكسوتون» تشكىلات لارىندان اولان ائكسىترەمىستىر شرقى آنادولودا ۱۹۱۵- نجى ايىدە مېنارلە هموطنارىنى قىلىنج - گوشە قاباغينا وئردىلر، دىدرگىنلىبىه، آجلىغا، خستە ليكلە (قارىن ياتالاغى، قانلى اسھال، وبا) و باشقۇ عذابلارا چار ائتدىلر. بو، ۱۹۱۵- نجى ايلين يايىندا و پايزىزىندا، حربى عملىاتلار كىچىرىلن بولگە لردن ائرمىنى لريين كوتله وى شىكىلدە ايمپيرياتين جنوبونا كۈچورولمه سى زامانى اوز توركىيە وطنىنە خيانىتىن سونرا، عثمانلى اورسوسونون آرخا جبهە سىنده، آنادولونون زېيتون، بىتليس، سىواس، وان و باشقۇ شەھرلىرىنده ائرمىنى لريين قالدىرىدىغى عصيان و قىامىلار زامانى تورك اهالىسىنinin آز قالا سونونجو نفرە قدر محو اندىلمە سىنەن،

۱۹۱۵- نجى ايلين يايىندا ائرمىنى ياراقلى لارىنин « وان ائرمىنى رئسىپوبلىكاسى» اعلن ائتمە سىنەن سونرا باش وئردى. آرتىق ائرمىنى لريين سىلاحلى قىامىلارى، تورك و كوردلرىن بو قىامىلارا قارشى جواب عملىاتلارى بير طرفينde كورد و توركلىرىن، دىگەر طرفينde ايسە ائرمىنى لريين داياندىغى قارشىلىقلى نيفرت و عدالت اوچورومونو يارا تمىشىدی. حربى عملىاتلار نتىجە سىنەن ائرمىنى لريين آنادولودان جنوبا كۈچورولمه سى قاچىلماز ايدى و ائله اولدوكى، بو كۈچلر ائرمىنى لريين خيانىتىن، تورك و كوردلاره قارشى سون درجه قدار لىغىنidan حىدىتلەميش اهالى ياشايان رايونلارдан كېچدى.

ائرمىنى لريين آنادولوداكى دؤيوش دستە لرينه خارىجدىن رهبرلىك ائدن مىللەتكىچى رهبرلر فاكتىكى او لاراق توركىيە دە كى اوز ائرمىنى لرينى - سيراوى وطنداشلارى دا، امتيازلى طبقە لردن اولان مامورلارى دا، تاجىرلىرىدە، ضىاليلارىدا ساتدىلار. اونلار اولجە هله ۱۸۸۲- ۱۸۹۵- نجى ايلرده عثمانلى امپرياسىندا و زاقاقفار بىادا ائرمىنى مستقىل لىبىنە عايد سرسم تبلیغاتلا زاوللى اىنسانلارين شعورو نو زهرلە دىلر، سونرا ايسە ماهىت اعتبارى ايلە اونلارى اوزلىرىنин موردار مىللەتكىچى ائگوизمىنە، مىللە تىكىرونە و لوو غالىغىنە، آوان توپىزىمنە، رئاللىقدان اوزاق ادعالارينا قوربان وئردىلر. آخى، كىمدىر بو تىبل لىشمىش عثمانلىلار؟ بىز ائرمىنى لرە ايسە اروپا، روسييە

کۆمک ائده جك، روس چارى آرخامىزدا داياناچاق. داشناك كميته چىلىرى اينگلستاندا، فرانسه ده، روسىيە ده تىفلىسىدە اوپورا- اوپورا خستە تخىل مەحصۇلو كىمى ياراتىقىلارى خىالى « بؤيووك ائرمىستان»دا حاكىمىتە جان آتىرىدىلار. اونلارين فيكىرىنچە، بئش جبە ده ووروشان « اولومجول خستە» نىن - عثمانلى ايمپرياسىنин جانىنى تاپىشىرماسى گونو اوزاق دېيىل دى.

ائرمىن اهالىسى نىن رفاهى يېئنە ده آزاد (نورمال حياتدان، رفاهدان) ائرمىستان رئىسپوبليكا سىنinin تجاوزىكار مىللەتكار لىدىئرلىرىنин آمبىسييالارينا قوربان وئرىلمىشىدەر. ايندى قاراباغ ائرمىنلىرى لرى - قادىنلار، اوشاقلار، قوجالار « بؤيووك ائرمىستان » حاققىندا خىال پېستىل طرفىندىن جىزىلان جنايىتكار ئىكستەئمېست پلانلارين گىروونا چۈرۈلمىشلار. اونلار قوربانلاردىر. عىنى ايلە دونە نە قدر باكىنى، گنجە نى، سومقايتى، شەمكىرى، آغدامى، خانلارى، شورو، قبە لە نى، ايسمايىللىنى، شەكىنى، شاماخىنى، يئولاخى، بىردى نى، كوردىمىرى، آذربايغانىن دىگر شەھر و رايونلارىنى حاقلى اوپاراق وطن سايىن (چوخلارى ايندى دە سايىر) يوزمېنلەلە آذربايغان ائرمىنلىرى دە قورباندىر. اونلار آذربايغاندا بو ياخىنلارا دك ياشاييردىلار، چوخ سايىلى دىاسپورلارى واردى، نە قدر كى، اونلارين آذربايغانلىلارلا آراسىنى وورمامىشىلار، ايكى خالق قان دوشمنىنە چۈرۈلمە مىشىدى(؟)، رفاه اىچىنە ئۇمۇر سوروردولر.

سون اىللەر مىللەتكى ائرمىن تىبلىغاتىنин داها دا فعاللاشماسىنин و آزقالا بىر عصرلىك تارىخى اولان حادىثە لرىن آل وئر اوبيئكتىنە چۈرۈلمە سىنinin چوخ واجىب، عىنى زاماندا دونيا اجتماعىيەتىندەن گىزىلە دىلن بىر آسپىكتى دە موجود دور. بۇ، بىزئىسىدەر، داها دوغروسو، مېنلەلە بولاغىن گۈزۈندەن قابىنالا- قابىنالا عملى - باشلى چاي ياراداراق ائرمىنلى ايشى اوغرۇندا « ووروشانلارين » شخصى حسابلارينا آخان پولدور. فرض ائدك كى، ۱۹۱۵- نجى اىلە عثمانلى ايمپرياسىندا ائرمىنلى « سوی قیرىمى » نى ائرمىنلى تشكيلاتلارين پولو گوجونە و اروپا پارلامەنت لرىنده كى حىاسىز ائرمىنلى لوبيچى لرىنinin تضييقى آلتىندا داها اون - اون بئش دولت تائىبدى. بىر داها تىكار ائدك كى، ۱۹۱۴- نجو اىلە بىرېنچى دونيا محارىبە سىنinin باشلانmasى ايلە چوخ سايىلى ائرمىنلى ياراقلى دستە سى، دؤبۈش تعليمى كەچمېش اوزدىن اىراق « عصيانچى و كۈنوللو » دستە لە تۈرك قوشۇنلارينin آرخا جبە سىنده ووروشوردولار. ترکىيەنە عثمانلى اوردو سوندان فرارى لىك انتمىش مېنلەلە سىلاحلى ائرمىنلى داخل اولان حىصە لر، ائله جە دە قاقداڭ جبە سىنده روس اوردو سونون ترکىيەنە داخل اولان ۱۵۰ مىن لىك نىظامى ائرمىنلى قوشۇنۇ ۳ آيدا ارزرومدا دك اىرە لى لشمىشىدى. بۇ سىلاحلى ائرمىنلى لر گە جك « بؤيووك ائرمىستان » اراضى توتماق اوچون شرقى آنادولونون تۈرك اهالىسى نى قدار جاسىنا قىريردى. سونگۇدن

كىچىرىلن، اولدورولۇن تورك و كورد اهالىسىنىن - آرخا جبهه دە مدافعە سىز قالاراق قىلە يېتىرىلمىش قادىنلارين، اوشاقلارين، قوجالارين عمومى سايى اىكى مىليون يارىمى كىچىرىدى.

توتاق كى، گونلارين بىر گونو همین اىللارده اولموش ائرمى لرىن وارىتلىرى طرفيندن معاصر توركىيە يە مىلياردلاラ دولارىلىق دىھ رى اولان تضمىنات ادعاسى ايرە لى سورولدو. البتە، آبصورددور، آمما فرض ائدك كى، بىئە دە اولا بىلر. آيدىن دىركى، اتهام ائدilen طرف كىمى بو پروسئسە جلب اندىلىميش توركىيە چوخ بؤيووك چتىن ليكلە باهاسينا يىتى دن ثبوت ائتمە يە مجبور اولاچاق كى، ۱۹۱۴-۱۹۲۰-نجى اىللارده عثمانلى ايمپرياسىنىن توركلىرى هموطنلارى ائرمى لرىن خيانى كارلىغى اوزوندن داها چوخ زيان چكمىشلەر. ائرمى لرىن «سوی قىرىمى» ميفى نى افشاء ائتمك اوچون فاكتلار و دوغرو سندلار كىفايت قدردىر. ائرمى ليدئرلىرى بونو گۈزل بىلىرلەر. آنچاق اوزدن ايراق «ائرمى - تورك مسئله سى» اطرافىندا اىستە نىلەن سىس- كوى، اىستە نىلەن چك - چئوير اونلارين بىزىنسى اوچون صرفه لىدىر. توركلىرىن آرگومەنت لرىنى دفع ائدب، ائزلىرىنин ساختا عكس - آرگومەنت لرىنى اويدورماقلا اونلار سوپىو داها چوخ بولاندىرماق و اورادان، يعنى دىاسپورلار و ائرمى جمعىتلىرىنە آلدادىلىميش هموطنلارينin حسابىنا مىليونلار قازانماق ايمكانى الدە ائدىرلەر.

«قدار توركلار»ى جزا انديرماغان دىنيزدىن - دىنيزە و وورونئەر قدر «بؤيووك ائرمنستان» يارادىلماسىنىن مومكۇنلوپو بارە دە غير رئال ايدئيانى بوتون دونيايا سې لەنىش سيراوى ائرمى لر تلقىن ائدە رك، اونلارى «مقدس انتقام»ا سىسلە يە، اورە كلىرىنە كى «نوستالژى» حىس لرىنى ترپە دە - ترپە دە ائرمى ميللتىچى ليدئرلىرى آلين ترى ايلە قازانلىميش ائرمى پوللارىنى «ائرمى اىشى اوغرۇندا مبارزە لرىن» جىبىنە دولدورماق اوچون اوزونە مخصوص خورتوم رولونو اويناييان ائرمى مرکزلىرى، كومىتە لرى، اوچاقلارى، جمعىت لرى و آسسوسىيالارى واسىطە سى ايلە اوز ائتتىك قارداشلارينin جىبىنى اوتانىب چكىنە دن هەنى سىلىپ سوبوروڭلەر.

سۆيىلە دىكلىرىمىزىن تصديقى اوچون «ائرمى مسئله سى»نى كىفايت قدر آراشدىرىمىش اوتن عصرىن مشهور ائتنوگرافى، پوليتولوگو و ايجتماعى خادىمىمى اى. ك. كانادىئىوين فيكىرىنە استناد ائدك. او اوزونون ۱۹۰۲-نجى ايلە پىتىزبورگدا چاپ ائتتىرىدىيى «زاقاققازىيا حياتىنا دايير اوچئركلەر» كىتابىندا بىئە يازىرىدى: «بعضى استئنالار اولماقلا، ائرمى تشىكىلاتلارى اوزىلىرى اوزىلىرى پروگراملارينin يارارسىزلىيغىنى ھامىدان ياخشى باشا دوشور و بو اىشىن اوغۇرۇنا اينامىرلار، آنچاق بو يۇنە اوغا گۈره چالىشىرلار كى، بو فعالىت دن چورك قازانىرلار. اونلار لىنەن ائرمى كومىتە سىنەن معاونت

آليرلار، باشلىجاسى ايسە «ائرمىنى حرڪاتى» اوچون ھەدە - قورخۇ و شانتاژ واسىطە سى ايلە سادە لوح تاجىرلەرن پۇل قوپارىرلار». يوز اىل بوندان اول دە بىلە ايدى، ايندى دە بو مىنۋالا داوام اندىر.

VII

بئە ليكلە، « عذاب كىش» وطنە ياردىما، بئە جە دە « بؤيووك ائرمنستان» ياراتماق كىمى « مقدس ايشە» اۆز حلال پوللارىنى زورلا، ياخود كۈنوللو وئرن مىليونلارلا سىراوى ائرمىنى، همچىنин فرانسا، انگلستان، آلمان، آمەريكا بېرلشمىش شتاتلارى، لاتين آمەريكاسى اولكە لرىنە كى و دىكەر دەلت لردى كى ائرمىنى بانكىرلرى، صنایع چىلىرى و تاجىرلرى نە يى دقىق بىلە لىدىرلر؟ بۇتون بۇ آدادىلەمىش ائرمىنى لر آنلامالىدىرلاركى، ان قاطى ائرمىنى فعاللارينا دا (زىحەت لە قازانلىميش ائرمىنى پوللارىنى وئرگى كىمى توپلايانلارا واو پوللارى ساغا - سولا خىرجلە يىنلەر) گون كىمى (ايکى يوز فايىز) آيدىندير: ۱۹۱۵ - نجى اىلەدە عثمانلى ايمپرياسىندا ائرمىنى لرە قارشى ھەنج بىر سوی قىرىم تۈرە دىلەمە مىشدىر. لاكىن ائرمىنى لر طرفىنەن ساتقىن لىق، خيانەت اولموشدور. « جان وئرن» تۈركىيە نىن آرخا جىبەھە سىنە داشناك رەھىرلارينىن باشلايدىغى فاجعە وى وطنداش محاربىيە سى اولموشدور؛ بؤيووك حسابلا اونلارىن خەئىرىنە قورتارمىش، قوربان كىمى قىرغىندا وئرىدىكلىرى مىنلەلە ائرمىنى نىن قانى باهاسىندا باشا گلەمىش محاربىيە باش وئرمىشدىر. اونلارا - ائرمىنى رەھىرلارينە بۇ دا معلومدور كى، نە توركىلر ، نە دە آذربایجانلیلار اۆز تورپاقلارينىن بىر قارىشىنى دا ھەنج زامان ايروان

دانشناکلارینا وئرمە يە جىلر. بو، بىرمۇنالىدىر. آنجاق نە قدر كى، غربىدە، روسييە دە ياشايىان امكىچى ائرمىلر مەممۇنچاسىنىن اۆزلىرىنى بئلە سوپقۇنچولوغە معروض قوياجاقلار، سىاست فېرىيلاقچىلارى اونلارين مىللە- وطن پرورلىك حىس لرى اوزه رىنده پارازىتلىبىي داوم ائتىرە جك، گويا نە واختسا يارانا بىلە جك « بؤيوك ائرمىستان» خولياسى ايلە دايىم اونلارين شعورونو زهرلە يە جك، يعنى اۆز فېرىيلاقچى بىزىنسلىرىنى داوم ائتىرە جىلر.

وضعيتىن فاجعە سى بىرده اوندان عبارتىرىكى، بو گون مستقىل ائرمىستان رئىسپوبليكا سىندان جانى نى گۇتۇرۇب غربە قاچمىش هەچ بىر ائرمىنى عايلە سى ترک ائتىدىيى تورپاغا - اىرووانا ھابئلە خاربىجى مىللەچى وطن پرور رەھىرلەرن اۆز سوی داشلارى اوچون ياراتىقىلارى يارى دىلنچى حيانا قايبىتما ياجاق. سونونجولار چوخ نهنگ بىن الخالق، فېرىيلاقچى ائرمىنى بىزىنسىنده اۆز روللارىنى اوپىنابىرلار. اونلارين وظيفە سى اىروان، او جملە دە قارا باغ ائرمىنى لرىنин تۇر - تۈكۈنتسۈنۈ گىرۇو ساخلاماق، كنارا بوراخماقا دىر. چونكى زاكافازىبىادا ھەلە لىك اىلىشىپ - فالمىش بو ائرمىنى لر، اونلارين آرخاسىنجا ايکى مىليونلۇق م.د.ب ائرمىنى سى نورمال حيات آختارىشىندا دونيانىن باشقا اولكە لرىنە اوز توتسا، اونلارين بىزىنسىنinin قايناقلارى اساسلى صورتىدە توکنە بىلە.

١٩١٥- نجى اىلە تورکلرین ائرمىنى لرە قارشى مىفيك «سوی قیرىمى» اوزرە بىن الخالق سوبييە دە فعالىت گۈستەن ائرمىنى مىللەچى - سىياسى لىدىئىرلەرنىن، اروپا پارلامەنت لرىنە اونلارين لوبييچىلەرنىن و پوللا آلينمىش كوتلە وى اينفورماسىيَا واسىطە لرىنەن كىتدىكىچە گوجلە نەن ھاى - كويونون داها بىر سىبى وار. ائرمىنى لرىن ايشغال ائتىكىلەر آذربايغان رايونلارىنى - آغ دامى، كلە جرى، لاچىنى، فضولى نى، قوبادلىنى، جبرايللى، زنگىلانى و داغلىق قاراباغى ترک ائدە جىلرى واخت دورمادان ياخىنلاشىر. بىز «آذربايغان رايونلارى» يازدىق. آمما داها بىر فاجعە وى دىتال دېققىتى چكىر. بلى، آذربايغانىن خرىطە اوزه رىنده بئلە رايونلارى وار. لاكىن او رايونلاردا نە بىر آذربايغانلى، نە دە بىر كورد ياشابىر. حتى بىر سلاويان عايلە سى بئلە يوخدور. بو رايونلارين يوز مىن لرلە اهالى سىنەن بىر قىسىمى ائرمىنى قولدور دستە لرى طرفىندەن قتلە يېتىرىلمىش، ئولرىنەن قوللۇش، دېگەر قىسىمى ايسە رئىسپوبليكا نىن مختايف رايونلارىندا آرتىق نىچە اىللەدىرىكى، چادىر دوشىگە لرىنە، سرنشىن، يوك واڭن لارىندا، كېچمېش استراحت ئولرىنە، ساناتوريا لاردا، پانسيوناتلاردا و ساير يېرلەدە آجيماجا قالى معىشت شرايطىنە ياشاماغا مجبور ائتىلمىشىدۇر. بو اينسانلار آرتىق نىچە اىللەدىرىكى، هە جور ايش - گوجدن، ياشابىش و سايتىنەن، طبى خدمەتنەن محرومدورلار، دولت معاونتى ايلە بىر تەر دولانىرلار.

اونلارىن اوولادلارى مكتبه گەتمىرلەر، نورمال اوشاق حياتينا حسرت دىرلەر. بىر مىليوندان آرتىق آذربايغانلى قاچقىن! بوتون بونلار اوزونون قدىم مدنىيە و سىوبىليزاسىيىا ، ۱۷۰۰ ۱۷۰۰ ايللىك خريستيان مدنىيىنه منسوبلوغونو دونيايا جار چىن هemin ائرمەنستانىن گوناھىدەير.

ايىشغال اولۇنمۇش آذربايغان تورپاقلارىنىداكى مىن لرلە كند، قصبه، شەھر يئرلە يئكسان ائدىلمىشدىر، اورالاردا حتى بىر سالامات ئۇدە قالمامىشدىر. هەر شئى داغىدىلمىش، غارت ائدىلمىشدىر. هەر شئى! آذربايغانلى حىيط لرىنىن ئولارىن تىرى، دىرە كلرى ، چاتمالارى ، پنجرە – قاپىلارى، داروازاalarى، دؤشە مە تاختالارى، حتى چە پر آغاڭلارى بىلە سۈكۈلۈب ائرمەنستانى آپارىلمىشدىر. چوخ بؤيووك اراضىيە تارىخىدە گۆرونەمە مىش واندالىزم! اولۇ زونا! ۲۰ - نجى عصرىن سونوندا ائرمىنى لرىن الى ايلە يارانمىش زاۋافازىيا چېرنوبىلى! بىر آزمىش كىمى، قافان رايونونون آذربايجانا ياخىن اولان اراضىيىنده آتم الكترىك سىانسىياسىنین توللانتى لارىنى باسىرىماق اوچون زىيىلىك آچمىشلار. ائرمىنى تئرورچۇلارى ايىشغال اولۇنمۇش رايونلاردا عصرلەر بىيىو بىتن آغاڭلارى وحشىجە سىنە دوغراپىر، باسوجاى قوروغونداكى چىنارلارى محو ائدىر، ترکىيىنە ناركوتىك مادە اولان بىتكىلر يىتىشىرىپەرلەر. ائرمىنى قولدورلارى قوبادىلداكى مولىيەن ياتقلارىنىدا استفادە ائدە رك اطراف محيطە راديواكتىو مادە

لرلە چىركەنلىرىپەرلەر. آراز و كور چايلارى واسىطە سى ايلە خزر دىنiziñine آخىدىلەن هەمین راديواكتىو مادە لر بى نادىر سوتوتارا، اونون جانلى عالمىنە، خصوصى ايلە دە نزە بالىقلارىنا جىددى زىان وورور. آخى، خزر ائرمەنستانى مخصوص دئىيل!

اروپا ايسە سوسور!

بوز ايل اول ائرمىنى سىلاحلى دستە لرىنىن طاقتىن دوشۇن عثمانلى ايمپرياسىندا، دؤيوشن وطنىن آرخا و اون جىبه لرىنىدە تۈرە تىدىكلەری عمللىرى تصور ائتمك اوچون بىر گون آذربايغان تورپاقلارىنىدا اونلارىن تۈرە مە لرىنىن معاصىر ائرمىنى تئرورچۇلارىنىن وحشى ليكلەرەن نظر سالماق كىفaiت دىر. محض بونا گۈرە ائرمىنى مىلاتچى لىدىئىلرەن عذاب كىش ائرمىنى خالقىنین تارىخى يارالارى حاققىندا دىل بوغازا قويىمادان، قىشقىرا، قىشقىرا، باغира - باغира يالانلا، بۇھنانلا دونيا ايجىتماعىتىنин فيكىرىنى اوز جىنایت لرىنىدا يابىنديرپەرلەر. اونلار زامان آخرىندا آرخايىنلىقلا، اوتانىب چكىنە دىن تارىخى حادىثە لرىن مغزىنى ساختالاشدىرىر، حقىقى كۈلگە لە بىر، ايىشغال ائتىدىكلەری آذربايغان تورپاقلارىنىدا چىخماقى ھەر وچە لە لنگىدە رك، اورادا تۈرە تىدىكلەر جىنایت لرى دونيانىن گۈزۈنەن گىزلىتمە يە چالىشىرلار. چونكى اوندا دونيا عثمانلى

ايپەرياسىندا واختى ايلە باش وئرمىش «سوى قىرىم» حاققىندا حقيقى دە اونلارين سفارىشلى قۇئەت مقالە لرىندەن، ساختالاشىرىدىقلارى سىنلەرن دېبىل، هەمین ائرمىنى قان اىچن لرىنин، معاصىر باربارلارين نە يە قادر ئولدوقلارىنى، بو گونكۇ ائرمەنستان رئىسپۆبلىكاسىنinin اهالى سىنinen حقيقى ماراقلارينا، پروپلىئەرىنە و بدخت لىكلىرىنە قطىعاً داخىل اولمابىان ائرمىنى مىللەتچى واندالىزەنин اوسلوبونو اۋز گۆزلەرى ايلە گۈرمىك ايمكانى قازانجاقدىر.

آذربایجان اراضىسى نىن ٢٠ فايىزىنى اينساندان، ياشايسىش انولرىندەن تمىزلە يە رك، ويرانە يە، خارابازارلىغا چۈويرمك! واخت آشىرى تىرور آكتلارى، خوجالىداكى كىمى سوى قىرىمى تۈرتمك، سومقاپىت فاجعە سى ياراتماق و سايىر- كېچمىشىن ان قدار استىلاچىلارى بئلە بو گون قېرىدىن باش قالدىرسايدىلار، اصل غارتى و قولدورلوغو ائرمىنى غصب كارلارىندان، اۋز معاصىر داوماچىلارىندان اوپىرە نردىلر.

بئلە ليكىلە، ائرمىنى مىللەتچى لىدىنلەرى تۈركىيە نىن شرق وپلات لرى، آذربایجان رئىسپۆبلىكاسىنا مخصوص تورپاقلار و گورجوسنانين جنوب رايونلارى حسابىنا يارادىلاجاق خىالى «بؤيوك ائرمەنستان» حاققىندا سرسم پلانلارى ايلە ائرمىنى خالقىنى حىاسىز جاسىنا و عىنادلا قىزىشىرىماقدا داوم اندىرلىر. اۋز تجاوز كار نىت لرىنى حىاتا كېچىرن ائرمىنى تىرورچولارى نە اينكى داغلىق

قاراباغى، ھابئلە اونا قونشو اولان ٧ آذربایجان رايونونو دا ايشغال ائتمىشلەر. تكرار ائدىرىك، نتىجه دە رئىسپۆبلىكاسىن چوخ بؤيوك بىر اراضىسى ائرمىنى لرىن تاپداغى آلتىندا قالماشىدىر.

حاضىردا داغلىق قاراباغ مناقشە سىنinen صلح يولو ايلە حل ائدىلمە سى پروپلىئەرى ايلە اروپادا تەلوكە سىزلىك و امك داشلىق تشكىلاتى (آت) مشغول اولور. بو تشكىلاتا داخىل اولان دولت لرىن نمايندە لرى ائرمىنى لرىن ايشغال ائتىكلىرى اراضى لرى آذربایجان رئىسپۆبلىكاسىنinin آيرىلماز تركىب حىصە سى كىمى تانىيىرلار. لاكن ايشە گىنده، بو بىن الخالق ستروكتورون فونكسيونئىرلەرى يېرىنده سايىر، اوبيئكتىو و عدالت لى قرارلار قبول ائتمىرلىر. مىليونا ياخىن هم يېرىلىمiz عصرلەر بويو ياشادىغى دوغما تورپاقلارىندان زورلا دىدرگىن سالىنىمىشىدىر.

ايسلەرين بو مجرادا داوم ائتمە سى ائرمەنستان - آذربایجان مناقشە سىنinen تىزلىكىلە صلح يولو ايلە حلىنە هەنج جور ايم坎 وئرمىر. سون آندا، پروپلىئەنى صلح يولو ايلە حل ائدىلمە سى واسىطە لرى توکنديكە آذربایجان قطعى آددىملار آتماغا مجبور اولاچاق و ائرمىنى مىللەتچى تىرورچولارى طرفىنن ضبط ائدىلمىش تورپاقلارىنى اۇزو آزاد ائدە جىدىر.

تورکلر، آذربایجانلیلار، ائرمئیلر- تاریخی حقیقتین سوی قیریمی
لakin روسیه نین قولاغی دیبیندە آلوولانان دایمی مناقشە
اوچاغى كىمە لازىمىدىرى؟! قافقازدا داها بىر مسلمان - خريستيان
يانغىنى كىمە لازىمىدىرى!
گلىن درىندىن دوشونك، جنابلار!

جلال علی يئۇ، بوداق بوداق اوف
تورکل، آذربایجانلیلار، ائرمئیلر:
تاریخی حقیقتین سوی قیریمی

رسام ناظيم رضاقلى يئۇ
تئخىكى رئاكىتور ئالميرا تاغى يئوا
كتىابدا آدرتاج- يىن ماتئراللارىندان استفادە اولۇنمواشدور.

چاپا ايمصالانمىشدىр ٢٠٠٣/٠٥/٠٥
كاغىذ فورماتى ٨٤ × ٦٠ ١/١٦
شرطى چاپ ورقى ٤، ١٨
اوچوت - نشر ورقى ٣، ٩٥
تىراز ٥,٠٠٠. سىفارىش ٣٩٠٠.

«آذربایجان» نشريياتينين مطبعىيىنده چاپ ائديلمىشدىر.
٣٧٠٧٣ باكى، مطبوعات پروسېئكتى، ٥٢٩- نجو محلە.

كۈچورن: حسن صفرى